

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**«ЖАҲОН МАМЛАКАТЛАРИНИНГ ФАН ВА ТЕХНИКА
ТАРАҚҚИЁТИ ТАРИХИ»
модули бўйича**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: Б.Хайназаров – ЎзМУ тарих факультети “Жаҳон тарихи” кафедраси доцент в.б., PhD

Такризчилар: З.Полатходжаев – ЎзХИА “Халқаро муносабатлар” кафедраси катта ўқитувчиси.

Хорижий эксперт: т.ф.д, проф. В.В.Демидов – СИУ РАНХиГС (Россия), Халқаро муносабатлар ва ижтимоий ҳамкорлик кафедраси мудири.

Ўқув -услубий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 сентябрдаги № 3-сонли баённомаси)

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	10
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	13
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	50
V. ГЛОССАРИЙ.....	61
VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	66

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон ва 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни Кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: фан ва техника тарихи бўйича тингловчиларда илмий-техник фаолиятнинг услубий асосларини, фан ва техника тараққиётининг қонуниятлари ҳақидаги ғояларни, янги назариялар пайдо бўлишининг моҳиятини, илмий изланишлар қуриш мантиғини ва ечимларни топиш методикасини ривожлантиришдан иборат.

Модулнинг вазифалари:

- “Тарих” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини такомиллаштириш ва ривожлантириш;
- фан ва техниканинг тарихий ривожланишининг асосий босқичларини ва илмий билимларнинг алоҳида соҳаларининг ривожланиш тарихини очиб бериш;
- фан ва техниканинг асосий қонунларини ҳамда уларни ривожлантиришнинг услубий жиҳатларини аниқлаш;
- илмий кашфиётлар ва ихтиролар тарихидан олинган билимлар асосида техник, ахборот ва таҳлилий дастурларни ишлаб чиқишнинг замонавий усулларини ўзлаштириш;
- фан ва техника тарихидаги воқеаларни баҳолашда тизим ёндашуви методологиясини қўллаш тажрибасини қўллаш;
- “Тарих” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларини фан ва ишлаб чиқаришдаги инновациялар билан ўзаро интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- тарих фанлари бўйича замонавий хорижий тадқиқот марказларида олиб бораётган изланишлар ва уларнинг натижаларини;
- “Шарқ Уйғониш даври”, Ғарб Ренессанси ва унинг босқичларини;
- илмий-техника тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини;
- классик ва ҳозирги даврдаги тарих фанининг долзарб муаммолари ва улар борасида илгари сурилган қарашлар мазмуни;
- Европа Шарқ олимлари, файласуфларнинг тарихий назариялари ва улар ҳамда табиблар тўғрисидаги асосий маълумотларни;
- сўнгги йилларда замонавий Жаҳон мамлакатларининг фан ва техника тараққиёти тарихи соҳасидаги ютуқлар ва истиқболлар каби масалаларни *билиши* керак.
- тарих фанини ўқитиш бўйича янги технологияларни амалиётда қўллаш;
- ахборот технологияларининг замонавий воситаларидан фойдаланиб илмий-тадқиқотларни ўтказиш;

- илмий мақолалар тайёрлаш ҳамда тавсияларини ишлаб чиқиш;
- инновацион фаолиятни ташкил этиш;
- илғор тажрибалардан фойдаланиш;
- ўз устида ишлаб, фаннинг янги тадқиқотларини ўқитиш тизимини қўллаш;
- педагогик жараёнда мулоқот услубларини тўғри қўллай олиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.
- тарихий тадқиқотларда Жаҳон мамлакатларининг фан ва техника тараққиёти тарихини ўрганишга оид эришилган ютуқларини таълим жараёнида қўллашнинг илмий-назарий ва амалий аҳамиятини билиш;
- “Жаҳон мамлакатларининг фан ва техника тараққиёти тарихи” фанидан тингловчилар ҳар бир тарихий даврда тарихий тадқиқотлар кўлами, ҳар бир даврнинг ўз долзарб муаммосини тадқиқотлари ва соҳа бўйича замонавий усулларини қўллаш **малакаларига** эга бўлиши лозим.
- тарих фанининг хориж ва республика миқёсидаги долзарб муаммолари, ечимлари ва жараёнлари асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;
- креативлик ва ижодийликни Жаҳон мамлакатларининг фан ва техника тараққиёти тарихига оид фанларни ўқитишда қўллай олиши;
- Жаҳон мамлакатларининг фан ва техника тараққиёти тарихининг ривожланиб бориш жараёнлари ва долзарб муаммоларига оид масалаларни тарих фанини ўқитишда қўллай олиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модулни ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модулар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Жаҳон мамлакатларининг фан ва техника тараққиёти тарихи ” модули мазмуни ўқув режадаги “Тарих фанида давлатчилик масалалари: қадимги, ўрта асрлар, янги ва энг янги давр” ва “Жаҳон цивилизацияси тарихининг долзарб муаммолари” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг таълим жараёнида булутли ҳисоблаш, катта

маълумотлар ва виртуал реаллик тизимларидан фойдаланиш бўйича касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар фан ва техника тарихини ўрганиш, жамият тарихи ривожланишидаги аниқ жараёнларни билиши, ўзларининг касбий вазифаларини, шунингдек, эксперт-таҳлилий ва маданий-маърифий фаолият соҳаларидаги вазифаларни ҳал қили ва амалда қўллашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модуль мавзулари	Аудитория уқув юкلامаси			
		Жами	жумладан		
			Назарий	Амаий машғулот	Кўчма машғулоти
1.	Фаннинг ривожланиши. Қадимги Шарқ мамлакатларида дастлабки илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти.	4	2	2	
2.	Антик давр грек ва рим муаллифлари асарларининг араб тилига таржима этилиши. Мусулмон Уйғониш даврининг ўзига хос хусусиятлари.	2		2	
3.	Илк ўрта асрларда Европада фаннинг аҳволи.	4	2	2	
4.	Илмий-техника тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари.	4	2	2	
5.	XX асрда фан ва техниканинг ягона тизимга айланиши. XXI асрдаги муҳим илмий кашфиётлар. Интернет ва унинг фан оламига кириб келиши.	4			4
	Жами:	18	6	8	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Фаннинг ривожланиши. Қадимги Шарқ мамлакатларида дастлабки илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти (2 соат).

1.1. Қадимги Шарқ мамлакатларида дастлабки илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти.

1.2. Қадимги Юнонистон ва Римда табиий ва аниқ фанлар ривож.

1.3. Рим илмий дунёқарашининг асосий намоёндалари.

2-мавзу. Илк ўрта асрларда Европада фаннинг аҳволи (2 соат).

2.1. Илк ўрта асрларда Европада фаннинг аҳволи.

2.2. Ғарб Ренессанси ва унинг босқичлари.

2.3. XII асрда Европада дастлабки университетларнинг пайдо бўлиши.

3-мавзу. Илмий-техника тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари (2 соат).

3.1. География ва картография соҳаларини фан сифатида эътироф этилиши.

3.2. Буғ машиналарининг ихтиро қилиниши ва унинг аҳамияти.

3.3. XIX асрда фан ва техниканинг ягона тизимга айланиши.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. Фаннинг ривожланиши. Қадимги Шарқ мамлакатларида дастлабки илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти (2 соат).

2-амалий машғулот. Антик давр грек ва рим муаллифлари асарларининг араб тилига таржима этилиши. Антик давр олимлари. Геродотнинг “Тарих” китоби ва унинг қадимги дунё тарихини ўрганишдаги аҳамияти. Мусулмон Уйғониш даврининг ўзига хос хусусиятлари (2 соат).

3-амалий машғулот. Илк ўрта асрларда Европада фаннинг аҳволи. Болонье, Париж, Оксфорд, Прага, Краков университетлари (2 соат).

4-амалий машғулот. Илмий-техника тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари. Андроид технологиялар. Тарихий тадқиқотларда GPS ва GIS технологияларининг ўрни. Нанотехнологиялар. (2 соат).

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

XX асрда фан ва техниканинг ягона тизимга айланиши. XXI асрдаги муҳим илмий кашфиётлар. Интернет ва унинг фан оламига кириб келиши. (Ўзбекистон миллий университети, Ўзбекистон Республикаси ФА, Тарих институти) (4 соат).

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:
- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Давра столининг тузилмаси

Ёзма давра суҳбатида стол-стуллар айлана шаклида жойлаштирилиб, ҳар бир таълим олувчига конверт қоғози бериледи. Ҳар бир таълим олувчи конверт устига маълум бир мавзу бўйича ўз саволини беради ва “Жавоб варақаси”нинг бирига ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди. Шундан сўнг конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади. Конвертни олган таълим олувчи ўз жавобини “Жавоблар варақаси”нинг бирига ёзиб, конверт ичига солиб қўяди ва ёнидаги таълим олувчига узатади. Барча конвертлар айлана бўйлаб ҳаракатланади. Якуний қисмда барча конвертлар йиғиб олиниб, таҳлил қилинади. Қуйида “Давра суҳбати” методининг тузилмаси келтирилган

Хулосалаш (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот бериледи ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантикий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш,

химоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзуни сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади;

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Жаҳон мамлакатларининг фан ва техника тараққиёти тарихини ўрганиш муаммолари қандай натижа беради?”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу. ФАННИНГ РИВОЖЛАНИШИ. ҚАДИМГИ ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИДА ДАСТЛАБКИ ИЛМИЙ БИЛИМЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

1.4. Қадимги Шарқ мамлакатларида дастлабки илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти.

1.5. Қадимги Юнонистон ва Римда табиий ва аниқ фанлар ривожиди.

1.6. Рим илмий дунёқарашининг асосий намоёндалари.

Ҳозирги замон тарихини ва фан негизини тушуниш учун йирик базавий мутахассислик тажрибасига эга бўлган соҳа эгаларини тайёрлашга боғлиқдир. Президентимиз И. Каримов айтганларидек, «Илм-фан – жамиятни олға юритувчи куч» бўлиб ҳисобланади. «Илм-фан» ўзи нима? «Илм-фан» - бу кўп қиррали, шу билан бирга, бир бутун маълумотки, унинг таркиби алоҳида-алоҳида гуманитар ва аниқ фанларнинг ўзаро жипслигидан иборатдир.

Фаннинг мақсадини қуйидаги кўринишга эга эканлигини аниқлашимиз зарур:

- фан ривожининг тарихий характерини ва илмий билимлар мажмуасини
- кўрсатиш;
- илмий тадқиқотларни ўзгариши ва дунёнинг ривожланишини ўрганишда
- илмий инқилобларнинг аҳамиятини кўрсатиш;
- замонавий, дунёвий ва Ватан тарихига оид фанлар ривожини кўрсатиш.

Фан - юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи, илғор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқарувчи соҳадир.

«Фан» - тадқиқот фаолияти соҳаси бўлиб, табиат, жамият ва тафаккур ҳақидаги янги билимлар ҳосил қилишга қаратилгандир.

Фан - ижтимоий меҳнат тақсимотининг натижасидир.

Илм-фан - бу инсоният маданиятидаги энг қадимги компонентлардандир. Бу кўп қиррали бой инсон билимлари дунёси бўлиб, инсонга яшашга ва дунёнинг барча маънавий ва моддий бойликларидан фойдаланишга имкон беради.

Фан тушунчаси – талабаларга фан тушунчаси моҳиятини етказиш анча мушкул. Фан кўп тармоқли табиий ва гуманитар фанларга бўлиб ўрганилади. Ҳар иккала тармоқ ўзаро узвий ҳолда илмий – техника инқилоби жараёнида иштирок этади.

Фан – дунё ҳақидаги объектив билимлар системаси: ижтимоий онг шаклларида биридик. Тарихий тараққиёт жараёнида, айниқса илмий техника инқилоби даврида фан жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларига айлана боради.

Фан – табиат, жамият ва тафаккур ҳақидаги янги билимлар ҳосил қилишдан то уларни тадбиқ қилишгача бўлган фаолиятни ўз ичига олади.

Инсоният – атроф муҳит, олам сирларини ва ривожланиш механизмларини ўрганиб, улардан жамиятнинг равнақи учун фойдаланиш илм-фанни мақсадини ташкил этади. Фан кенг маънода воқеликни назарий жиҳатдан ёритувчи илмий механизмдир.

Фан билан санъат, дин, ахлоқ ўртасида муайян муносабат мавжуд. Фан объектив воқеликни ўрганади ва баҳолайди, мушоҳада қилади. Санъат билан ахлоқ —фанга ижобий ёндошувчи тармоқдир.

Фаншунослик фанларнинг ўсиши. Тузилиши ва динамикаси, жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини ўрганадиган фандир. Фан ривожланишининг баъзи соҳалари олимлар диққатини ўзига тортган.

Илм-фан ривожига таъсир кўрсатувчи ижтимоий, руҳий ва бошқа факторларни биринчи бўлиб, швейцар ботаниги Декандоль ўзининг «Фан тарихи ва икки аср олимлари» китобида 1873 йилда таҳлил қилиб беришга ҳаракат қилган.

Фан тарихи асосий фан сифатида ижтимоий фанлардан 1892 йил ажралиб чиқди, Францияда биринчи бўлиб, —Фан тарихи» деган кафедра очилди. Фан тарихини комплекс ўрганиш XX асрнинг биринчи ярмида илмий

– техник ривожланиш жараёни билан бошланди.

—Фан» – ижтимоий институт сифатида Европада XVII-XVIII асрларда дастлабки илмий журналлар жорий этилиши билан шакллана борган эди.

—Фаннинг синфий бўлиниши» – фанларни маълум тадқиқот принциплари асосида ўзаро боғлиқликларини аниқлаштириш: Бу жараён уч босқичдан иборат;

қадимда ва илк ўрта асрларда фалсафий билим ривожиди;

XV-XVIII асрларда илмий билимларнинг тармоқлари ва дифференцияси;

Илм- фан интеграциялашуви жараёни XIX-XX асрлар.

Фаннинг асосий мақсади - ўзи очаётган, яратаётган қонунлар асосида ҳаётийликни воқеа ва ҳодисаларни тушунтириб бериш, олдиндан айтиб беришга қаратилган.

Англия XVII асрнинг ўрталарига келиб аграр малакат эди. Аҳолининг кўпчилиги қишлоқларда яшар ва қишлоқ хўжалиги билан шуғулланарди. Иқтисодиётда ўрта аср тартиблари сақланиб қолинган бўлса ҳам, улар анчагина емирилган эди. Англияда кенг қўламли тус олган ғов тутиш жараёнлари иқтисодиётда ўрта асрлардан қолган муносабатлар тизимининг синдирилишига олиб борди.

Дворянлар табақасида ҳам ўзгаришлар рўй берди. Кўплаб дворянлар савдо, тижорат, саноат каби соҳаларга сармояларини киритдилар. Шу билан бир пайтда, савдогарлар, мануфактурачилар, давлат хизматчилари ва бошқа фуқаролар ер сотиб олишга ва дворянлик даражасига эга бўлишга интилдилар. Шундай қилиб янги дворянлар қатлами ўсиб борди ва кучайди.

Цех тизимининг емирилиши ва мануфактураларнинг кенг тарқалиши XVII асрнинг биринчи ўттиз йиллигида инглиз саноатининг барча тармоқларининг ўсишига олиб келди. Бундай ўсиш айниқса мовут ишлаб чиқариш ва тоғ-кон саноатларида кўзга ташланди.

Ишлаб чиқаришнинг ўсиши савдо соҳасига ижобий таъсир кўрсатди. Ички иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши мамлакат ички бозорининг сиғимини оширди.

Ташқи савдо ундан ҳам муваффақиятли ривожланди ва улкан даромадлар келтирар эди. Тайёр саноат молларини экспорт қилувчи мамлакат сифатида Англиянинг мавқеи ўсди. Йирик савдо компаниялари вужудга келди: Ост-Индия компанияси (1600 й.), Лондон-Виргиния ва Плимут -Виргиния компаниялари (1606 й.), “савдогарлар-авантюристларнинг янги компанияси” (1614 й.). Англия турли йўналишларда - Ирландия, Ҳиндистон, Америка, Африка-мустамлакачилик экспансиясини олиб борди.

XVII асрнинг 40-йилларига келиб Англия абсолютик давлат эди. Парламент табақавий тизимга эга эди. Мануфактурачилар, савдогарлар, янги дворянлар сиёсатда уларнинг манфаатлари инобатга олишни талаб қила бошладилар. Лекин абсолютизмнинг кўплаб чеклашлар билан олиб борган сиёсати бу доираларнинг тадбиркорликига тўсқинлик қилар эди.

Абсолютизмга қарши кайфиятлар парламентда-унинг қуйи палатасида кучайиб борди. Айнан жамоалар палатасида (ёки умум палата) иқтисодий юксалган джентри (янги дворянлар) ўз манфаатларини мужассам этарди. Лордлар палатаси умуман абсолютизм таянчи эди.

Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий силжишлар пуританизмнинг кенг тарқалиши билан бир пайтда бўлиб ўтарди. Пуританизм давлат англикан черковига қарши чиқар эди.

Иқтисодиётнинг барча соҳалардаги ўсиши Европа давлатлари қаторида Англиянинг мавқеини юксалтирди. Англия Голландия, Франция, Испания каби кучли давлатга айлана бошлади. Лекин иқтисодиётдаги янгича муносабатларнинг ўсишига асосий тўсиқ-абсолютизм эди.

Ижтимоий, сиёсий ва диний зиддиятлар тўпланиб борди ва инқилобий портлашни муқаррар қилиб қўйди.

Парламентдаги мухолифат тадбиркорлик эркинлигини очик талаб қила бошлади. Қўйи палата бутун мамлакат миқёсидаги мухолифат кучларнинг марказига айланди. Абсолютизм намоёндалари Стюартлар сулаласидан бўлмиш Яков I (1603-1625) ва Карл I (1625-1649) ўз ички ва ташқи сиёсатини джентри ва савдо-саноат доираларнинг манфаатларига зид олиб борардилар. Асосий зиддиятлар уч йўналиш бўйича мужассамланди: диний, молиявий ва ташқи сиёсий.

Молиявий соҳада кўплаб солиқлар ва тўловларнинг киритилиши, диний ва ташқи сиёсий соҳаларда Испания, Франция каби католик давлатлари билан яқинлашув ва пуританизмни таъқиб қилиш мамлакатда норозиликларнинг кучайишига олиб келди.

Мухолифат қиролдан парламент билан «биргаликда ва мувофиқ» ҳолда мамлакатни бошқаришни талаб қиларди. Стюартлар эса абсолютизмнинг мустаҳкамланишига ва парламентдан мустақиллигига интилардилар.

Мухолифат мамлакат аҳолисининг кўпчилиги абсолютизмда норозилигига таянарди. Норозиликлар очик қўзғолонларга айланар эди.

11 йиллик парламентсиз бошқарув (1629-1640) репрессиялар сиёсати билан ифодаланди.

Вазиятни кескинлашувига Шотландия билан боғлиқ воқеалар сабаб бўлди. Шотландия Англия билан Стюартлар сулоласи шахсий унияси орқали боғлиқ эди. Шотландияликларнинг диний қарашлари пресвитерианлик билан боғлиқ эди. Архиепископ Лод 1637 йилда Шотландияни бир турдаги англикан (инглиз) черкови ибодати номасига киритмоқчи бўлганида бу ҳол қўзғолонга олиб келди. 1639 йилдаёқ шотландияликлар шимолий Англия ҳудудларига кириб келишди. Қўзғолонни бостириш учун қиролга маблағ зарур эди. Шу сабабли, Карл I 1640 йил апрелида парламентни чақиритишга мажбур бўлди. Лекин парламент маблағ ажратишни рад этди. Натижада уч хафтадан сўнг Қисқа парламент номини олган парламент тарқатиб юборилди.

Юқори доиралардаги сиёсий инқироз мамлакат бўйлаб халқ чиқишларини кучайтириб юборди.

Шотландияликларнинг ҳужуми 1640 йил ноябрида абсолютизмнинг аҳволини янада кескинлаштирди. Қирол яна парламентни чақиришга мажбур бўлди. Бу мухолифатнинг ҳақиқий ғалабаси эди. Итоатсиз парламент ўзини доимий фаолият кўрсатувчи деб эълон қилиб, 1653 илгача иш олиб борди. Шу сабабли, бу парламент Узоқ парламент номини олди. Бу воқеалар парламентнинг қиролга очиқ бўйсўнмаслик эди ва Инглиз инқилобининг бошланиши эди.

Бошланиб кетган инқилобда икки лагерь тўқнашди. Агар инқилобий лагерга аҳолининг турли қатламлари кирган бўлса, феодал-абсолюттик лагерга асосан қирол атрофида тўпланган сарой зодагонлари, консерватив дворянлар ва англикан (инглиз) черковининг руҳонийлари кирди.

Узоқ парламентда янги дворянлар табақасидан чиққан ер эгалари кўпчиликни ташкил қилар эди. Сити молиячилари, юристлар ва йирик савдогарлар ҳам парламентда бор эди. Мухолифатнинг етакчиси джентридан чиққан Дж.Пим эди.

Аҳолининг турли қатламлари парламентни қўллаб-қуватларди. Ўз навбатида парламент мамлакатдаги олий ҳокимиятни-ҳам қонунчилик, ҳам ижрояни аста-секинлик билан ўз қўлига олди.

Парламент томонидан амалга оширилган ўзгаришлар яқдиллик билан қабул қилинди. Лекин кейинчалик бу яқдиллик йўқола бошлади. Оммаларнинг ўта фаоллиги дворянларни ташвишга сола бошлади.

1641 йилнинг баҳорида парламентда кўпчиликнинг яқдиллиги бузилди. Айниқса бу ҳолат 2-4 банддан иборат «Буюк ремонстрацияни» муҳокама қилиш пайтида кўзга ташланди. Бу ҳужжатнинг асосий мақсади мамлакатда конституцион монархия тартибларини ўрнатиш эди. Мухолифат тарафдорларининг кўплари бу ҳужжатни қабул қилишга қарши эдилар. Лекин шунга қарамай, 1641 йил ноябрида «Буюк ремонстрация» қабул қилинди. Бу ҳужжат чоп этилди ва мамлакат бўйлаб тарқатилди.

1641 йил кузига келиб парламентнинг аҳволи мураккаблашди. Ирландияда кўзғолон бошланди. Кўзғолон бостирилиши учун парламент томонидан заем тўғрисидаги акт қабул қилинди (март 1642 й.) Заем кўзғолончиларнинг ерларини мусодара қилиш эвазига қопланиши назарда тутилган эди. Англия мустамлакачилигининг янги интилишлари шу ҳолатда намоён бўлди.

Қирол «ремонстрацияни» имзолашдан бош тортди ва аксилнқилобий тўнтариш уюштирмақчи бўлди. Лекин бунинг устудан чиқаолмади. Лондонга етиб келган минглаб халқ оммалари парламентни сақлаб қолдилар. 1642 й. январида қирол унга содиқ бўлган шимолга жўнаб кетди ва парламентга уруш эълон қилди.

1642-1647 йй. биринчи фуқаролар уруши бўлиб ўтди. Қирол шимолий графликларга таянган бўлса, парламент иқтисодий жиҳатдан ривожланган жанубий-шарқий графликларга таянар эди. Яхши тайёргарлик ва жанговорликка эга бўлмаган, қисман ёлланма аскарлардан иборат парламент армияси 1644 йилгача мағлуб бўлиб келаверди. Парламент ва армия бошқарувида кўпчиликни ташкил этган пресвитерианлар урушни жадал олиб боришмади.

Урушдаги бурулиш парламентдаги радикал камчилик-индепендентлар фаолияти билан боғлиқ. Индепендентлар етакчиси Оливер Кромвель (1599-1658) бошчилигида янги турдаги инқилобий армия тузилди. Бу армия 1644 йилдан бошлаб роялистларни мағлуб қила бошлади. Ҳал қилувчи жанг 1645 йил июн ойида Нейзби ёнида бўлиб ўтди ва бу жангда роялистлар мағлуб бўлишди.

1646 йилнинг ёзида қирол таслим бўлди ва шотландияликлар ёнига қочиб кетди. Лекин шотландияликлар уни пул эвазига парламентга топширишди. 1647 йил мартада роялистларнинг охириги таянч нуқталари кулади.

Пресвитерианлар 1647 йилгача ўз дастурида кўзланган ўзгаришларни амалга ошириб бўлишди. Мўътадил партия ҳисобланган пресвитерианлар энди сиёсий ҳокимиятни парламент ва қирол ўртасида бўлиб олишни хошлашарди. Лекин халқ ва индепендентлар бундай ҳолатдан қониқишмасди.

Узоқ парламентда кўпчиликни ташкил қилган пресвитерианлар ва армияни ўз назоратида ушлаб турган индепендентлар ўртасида чуқур зиддиятлар пайдо бўлди.

Индепендентлар дастури «Асосий таклифлар» (ёки «Таклифлар боблари») деб ном олган ҳужжатда ўз аксини топди.

Ўша даврда сиёсий сахнада яна бир сиёсий оқим пайдо бўлди-бу левеллерлар эди. Бу оқимга Джон Лильберн (1614-1657) раҳбарлик қилди. Левеллерларнинг сиёсий қарашлари «Халқ битими» деб ном олган дастурда ўз ифодасини топди.

1647 йили парламент ва армия ўртасидаги зиддиятлар янада кескинлашди. Пресвитерианлар июль ойида армияни тарқатиб юборишга уриндилар, индепендентларни қуйи палатадан ҳайдаб чиқардилар ва Лондонда ўз кўшинларини туздилар. Бунга қарши армия 6-чи августда Лондонга кириб келди. Кромвель бошчилик қўшинлар Вестминстерни қуршаб олиб, пресвитерианлар раҳбарларини парламентдан ҳайдаб чиқардилар. Бу парламентнинг биринчи тозаланиши эди. Индепендентлар нафақат армияда, балки парламентда ҳам етакчилик қила бошладилар. 1647 йил кузида индепендентлар ва левеллерлар ўртасидаги келишмовчиликлар

армияни деярли бўлиб юборди. Фақатгина роялистларнинг бош кўтариши бу ички курашни тўхтатиб турди.

Карл Стюарт индипендентлар ҳукумронлигидан норози бўлган шотландияликлар билан тил бириктириб, иккинчи фуқаролар урушини бошлади. Роялистлар кўшинлари бутун мамлакат бўйлаб-жанубда, шарқда ва ғарбда-ҳаракатга келишди. Шотланд армияси эса шимолни ўз назоратига олди.

Генерал Ферфакс ва Кромвель кўмондонлигидаги кўшинлар роялистларга қарши чиқишди. Фуқаролар уруши 1648 февралда бошланди. Ўша йилнинг августида Престон ёнида инқилобчилар кучлари роялистлар ва шотландияликларни батамом тор-мор қилдилар.

Пресвитерианлар индипендентлар раҳбарларининг Лондонда йўқлигидан фойдаланиб армияни тарқатишга яна уриниб кўрдилар. Декабрда Лондонга қайтиб келган армия ва индипендентлар парламентни қуршаб олдилар. Парламентни пресвитерианлардан тозалаш полковник Прайдга топширилди. «Прайд тозалаши» натижасида деярли барча пресвитерианлар парламентдан ҳайдаб чиқарилди. Индипендентлар ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашди.

Демократик кучлар ва левеллерлар босими остида қирол устидан суд қилиш қарори қабул қилинди (1648 й. 23 декабр). Ташкил қилинган трибунал Карл Стюартни ўлимга маҳкум этди (қирол 1649 й. 30 январда қатл этилди). Қуйи палата мамлакатнинг «олий ҳокимияти» деб эълон қилинди (4 январь 1649 й.). Қирол ҳокимияти ва лордлар палатаси 17-19 март 1649 йилда йўқ қилинди. 1649 йил 19 майда Англия республика деб эълон қилинди.

1649-1653 йилларда Англияни индипендентлар бошқардилар. Янги конституцияга асосан қонунчилик ҳокимияти бир палатали парламент қўлида эди. Ижроя ҳокимиятни Давлат Кенгаши амалга оширар эди. Индипендентлар демократик ўзгаришларни чуқурлаштирмадилар. Шунинг учун республика демократик эмас, балки индипендентлар республикаси эди.

Республиканинг ташқи ва ички сиёсати ғолиб чиққан табақалар (асосан янги дворянлар ва савдо-саноат доиралари) манфаатларини кўзлаб юритилар эди.

Қиролнинг қатл қилинишидан сўнг роялистларнинг ҳаракатлари кучайди. Турли ғалаёнлар ва фитналар бўлиб ўтарди. Лекин Кромвель бу чиқишларни муваффақиятли бостиради эди.

Левеллерлар орасида ҳам яқдиллик йўқ эди. Улар ичидан «асил левеллерлар» оқими пайдо бўлди. Асил левеллерларнинг энг таниқли намаёндаси Джерард Уинстенли (1609-1652) эди.

1649-1652 йилларда инглиз армияси Ирландия ва Шотландия бўйсундириш мақсадида ушбу мамлакатларга жазо юришлари ўтказди. Бу

урушлар инқилобий армия талончи-мустамлакачи армияга айланганидан далолат берди.

1653 йилга келиб парламент ва армия қўмондонлиги ўртасида зиддиятлар келиб чиқди. Икки куч мамлакатда тўла ҳукмронликга даъво қилар эди.

Узоқ парламент халқ орасида демократияга қарши сиёсат олиб борувчи ташкилот сифтида гавдалана бошлади. Бундан фойдаланган Кромвель 1653 йил 20 апрелда Узоқ парламентнинг қолдиқларини тарқатиб юборди. Янги қақирилган Кичик парламент тез орада (12 декабр 1653 й.) ўзини ўзи тарқатиш тўғрисида қарор қабул қилди.

1653 й. 16 декабрда Кромвель республиканинг лорд-протектори (ҳимоячиси) деб эълон қилинди. Янги конституция - «Бошқарув қуроли» - республика ташкилотлари-парламент ва Давлат кенгашини - сақлаб қолди. Лекин реал ҳокимият Кромвель қўлида эди. Унинг ёрдамчилари генераллар эди. Мамлакат ҳарбий округларга бўлданди ва округлар бошлиқлари этиб генерал-майорлар тайинланди.

Диктаторлик тузум мамлакатда ҳар қандай норозиликни қаттиқ қўллик билан бостирар эди. Лекин бундай сиёсат мамлакатда ижтимоий ва сиёсий барқарорликга олиб келмади. Ҳукмрон доираларда монархияни тиклаш ғоялари пайдо бўлди.

1657 й. май ойида Кромвелга тақдим этилган янги конституция («эҳтиром билан ёзилган петиция») протектор ҳокимиятини меросий деб эълон қилди ва лордлар палатасини тиклади. Бу монархияни тиклашга қаратилган аниқ қадамлар эди. 1658 йил Кромвель вафот этди. Унинг ўғли Ричард протектор бўлди. Лекин ҳарбий диктаторлик қилолмаган Ричард бу лавозимдан 1659 йили воз кечди.

Ҳокимият тепасида қолган генералитет Узоқ парламент қолдиқларни чорлади. Индепендентлар парламентининг иш бошлаши мамлакатда республика тиклангандек манзара яратарди.

Парламент аҳволи мушкул эди. Бир томондан парламент ҳарбий диктатурага қарши муқобил ташкилот сифатида кўрилса, иккинчи томондан унинг сиёсати халқ норозилигини келтириб чиқарар эди. Бундан ташқари генераллар парламентни назорат қилишни хоҳлашарди.

1659 йил кузида генералитет мамлакатда ҳарбий диктатурани ўрнатишга уриниб кўрди. Бундай ҳаракатлар нафақат инглиз жамиятининг турли қатламлари балки армиянинг норозилигига учради. Бу даврда Шотландиядаги армиянинг қўмондони генерал Монк шахси кўтарилди. Узоқ парламентнинг қолдиқлари Монк томонидан қўллаб-қувватланди. Индепендентлардан озод этилган пресвитерианлар парламентини тиклашни талаб қилган ҳаракат ҳам генерал Монк томонидан қўллаб-қувватланди. 1660

йил 3-чи февралда Монк армияси Лондонга кириб келди. Пресвитерианлар Монк ёрдамида янги парламентга (конвентга) сайловлар ўтказидилар. Сайловлар эски, инқилобдан аввалги, тизим бўйича ўтказилди. 1660 йил апрелида ўз ишини бошлаган парламент биринчи қарори билан Карл Стюарт-кичикни инглиз тахтига чорлади. Республика қулади ва инқилобий давр тугади.

Назорат топшириқлари:

1. Фан тарихи асосий фан сифатида нечанчи йилда ажралиб чиқди?
А. 1870 й
В. 1879 й
С. 1888 й
Д. 1892 й
2. Фан тарихи кафедраси биринчи бўлиб қайси давлатда очилган? А. Англияда В. Францияда С. Америкада Д. Россияда
3. Фан классификацияси нечта босқичга бўлинади?
А.2та
В.3та
С.5та
Д.4та
4. «Фан тарихи ва икки аср олимлари» асари муалифи ким?
А. Декандоль В. Диккенс С. Морган
Д. тўғри жавоб йўқ

3-мавзу: ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ЕВРОПАДА ФАННИНГ АҲВОЛИ.

1. XIY-XV асрларда Италияда илк уйғониш ва гуманизм.
2. Ғарбий Европанинг буюк гуманист ёзувчилари ва уларнинг илм-фан ривожига қўшган ҳиссалари.

1- асосий савол: XIY-XV асрларда Италияда илк уйғониш ва гуманизм.

XV аср охиридан Европанинг пешқадам мамлакатларида тушкунликка юз ўттирган феодал тузумга қарши кураш авж олиб кетди: одамлар онгида ҳам ўзгариш юз берди. Сабаби Ғарбий Европада юз берган алоҳида маданий ва тафаккурий тараққиёт даври —Ренессанс атамаси дастлаб Италиядаги маданий —маънавий юксалиш (XIV – XVI асрлар) га нисбатан қўлланилган уни ўрта асрлар илк турғунлигидан янги даврга ўтиш босқичи деб баҳолаганлар.

Ренессанснинг асосий аломатлари тафаккурда ва илму ижодда догматизм, жаҳолат ва мутаасибликни ёриб ўтиб инсонни улуғлаш, унинг истеъдоди, ақлий – фикрий имкониятларини юзага чиқариш: антик даври (Юнон-Рум) маданиятига қайтиб, уни тиклаш, бойитиш, черков схоластикасидан қутулиб, адабиёт ва санъатда дунёвий гўзаллик, ҳаёт тароналарини қизғин куйлаш, инсон эрки, ҳурфикрлилиги учун курашиш. Бунинг натижаси ўлароқ, илм-фан, адабиёт ва санъат ниҳоятда ривожланди. «Уйғониш» термини (французча «ренессанс») янги маданиятнинг антик маданият билан алоқадорлигини кўрсатади. Италия жамиятида қадимий классик тилларга, қадимий фалсафа, тарих ва адабиётга чуқур қизиқиш пайдо бўлди.

Флоренция шаҳри бу ҳаракатда айниқса катта роль ўйнайди. Янги италян маданиятининг иккинчи номи, гуманизм деб номланади. Ўрта аср мафкураси диққат марказига илоҳиятни, охиратни қўйса, гуманизм маданияти инсоннинг ўзини ўз дунёқарашининг диққат марказига қўйди. Ер

юзидаги ҳаёт бирдан-бир реал ҳодиса деб тан олинди. Табиат билан инсонни эътироф этиш фаннинг моҳиятидир, деб эълон қилинди.

XV асрнинг иккинчи ярмига келиб Европанинг барча мамлакатларида гуманизм кенг тарқалди. Италиянинг ўзида, XV асрда, Флоренциядан ташқари яна Римда, Неаполда, Миланда ва Венецияда Уйғонишнинг бошқа марказлари бор эди. Ўрта аср даврида уч хил мактаб бор эди: куйи, ўрта ва олий мактаблар. Олий мактаб дастлабки вақтда «умумий фанлар» деб аталган, кейин бу номни бошқаси – университетлар деган ном суриб чиқарган. XVI асрда гуманизм узил-кесил умумевропа маданий ҳаракатига айланиб, ўрта аср схоластикасига жуда қаттиқ зарба етказди.

Бунинг натижаси ўлароқ, ижодий қудрат ва тафаккур кучини намойиш этадиган улуғвор бадиий асарлар, салобатли бинолар яратилди. Илм – фан ривожланди. Италияда шоир Петрарка ва Данте, рассом Жотто, адиб ва мутафаккирлар Боккаччо, Ариосто, Тассо, Бёме Ренессанс ғояларининг жарчилари бўлиб майдонга чиқдилар. Кейинчалик Микеланжело, Рафаель, Шекспир, Сервантес Европанинг турли мамлакатларида буни давом эттирдилар.

2- асосий савол: Ғарбий Европанинг буюк гуманист ёзувчилари ва уларнинг илм-фан ривожига кўшган ҳиссалари

Уйғониш даври фан ва санъат соҳасида ғоят буюк бурилиш даври эди. Флоренция бутун, Италиянинг маданий маркази эди. Леонардо да Винчи (1452-1519) Италиядаги Уйғониш даврининг энг буюк арбобларидан бири эди. Леонардо рассом сифатида ҳамма нарсдан кўра кишиларга ва уларнинг руҳий кечинмаларига кўпроқ эътибор берарди. Унинг «Мона Лиза» портрети жаҳонга машҳур.

Уйғониш даврининг буюк арбобларидан бири - Микеланжело (1475-1564) бўлиб, у ўзининг «Довуд» ҳайкалини яратди. Буюк арбоблардан яна бири рассом Рафаэль Сантидир (1483-1520). Унинг энг машҳур асари «Сикст мадоннаси» дир. Бу асар ғоят кучли муҳаббат билан суғорилган. Уйғониш даврининг буюк санъаткорлари кишиларни ҳозир ҳам қойил қолдираётган нодир асарлар яратдилар.

Кўпгина гуманист ёзувчилар феодал тартибларни ва черковни қаттиқ қораладилар. Шундай ёзувчилардан бири инглиз ёзувчиси Томас

Мор (1478-1535) бўлиб, у ўзининг «Утопия» асари билан машҳур. Ёзувчи асарда адолатли тузумни таърифлайди.

Улуғ ёзувчи Вильям Шекспир (1564-1616) нинг бутун ҳаёти театр билан боғланган эди. У трагедиялар, комедиялар ва тарихий драмалардан иборат 37 та пьеса ҳамда кўп шеърлар ёзган. Шекспирнинг «Хамлет», «Отелло», «Қирол Лир», «Ромео ва Жульетта» трагедиялари билан машҳурдир.

Испан гуманист ёзувчиси Мигель Сервантес (1547-1616) нинг «Дон Кихот» асари билан машҳур. Бу асар дунёдаги ёвузлик ва адолатсизликка қарши фидокорона курашга чорловчи романи турли мамлакатлардаги кишиларнинг севимли китоби бўлиб қолди.

Йирик сиймолардан яна бири флоренциялик Данте Алигьери эди. У ўзининг «Дўзах», «Машҳар» ва «Жаннат» уч қисмли поэмаси билан машҳур.

Китоб босишнинг ихтиро қилиниши янги маданиятнинг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Иоганн Гуттенберг (1400-1468) нинг китоб босиш ишини ихтиро қилишда кўрсатган хизмати шундаки, у ҳаракатланадиган ҳарфлар ихтиро қилиб, улар бошда ёғочдан ясалди, кейин эса бу ҳарфлар металл ҳарфлар билан алмаштирилди. Бу ихтиро 15 йил ўтгач ошқора бўлиб, у Германиядан бошқа давлатларга ёйилди. Китоб босишнинг ихтиро қилиниши жуда катта аҳамият касб этди. Бу эса маорифнинг равақ топишига замин яратилди.

Уйғониш даврида театр санъати ҳаёт кўзгуси ҳисобланиб, кўп қиррали инсон характери, реал воқелик зиддиятларини акс эттиришга алоҳида аҳамият берди. Бу давр театр намояндалари антик драма тажрибаларидан фойдаланиб халқ томоша санъати анъаналарини ривожлантирдилар. Кундалик ҳаёт завқ – шавқини идрок қилишга даъват этилган дунёвий сахна асрларини яратишга ҳаракат қилидилар. (Л. Ариосто, А. Полициано, Н. Макиавелли ва б). Испанияда уйғониш давридаги театр ривожини М. Сервантес ва Лопе де Вега, Англияда У. Шекспир ижоди билан боғлиқдир. Уйғониш даврида театр санъати профессионал омиллари кучайди. Драматургия ва актёрлик санъати назарияси қарор топди, илк театр бинолари қурилди.

Уйғониш даври меъморчилиги қадимги анъаналарни ўзлаштириб, уни янги мазмун билан бойитди. Янги меъморий қурулмалар вужудга келди. Кўп қаватли уйлар, янги қиёфадаги жамоат бинолари қад кўтарди. Бинони ташқи ва ички томонларини безаш, кенгликни ташкил этиш борасида ҳам муайян ютуқларга эришилди. Бу ўзгаришлар Италиянинг

Флоренция, Пиза, Сиена, Генуя, Милан айниқса Венеция шаҳарларида жуда сезиларли бўлди. Улкан бинолар, ғоят катта гумбазли ва бир нечта устунли сарой ва ибодатхоналар қурилди, айниқса Флоренциялик меъморлар антик меъморлик анъаналари ва ордер тизимидан унумли фойдаланди. Бу анъаналарни ўрта аср Италиялик меъморлик техникаси ютуқлари, маҳаллий қурилиш хом ашёлари ва конструкциялари билан уйғунлаштириб, Ренессанс меъморчилиги услубини яратдилар. Девор сатҳи текислигининг яхлитлигига эътибор кучайди, меъморлик мужассам чизиқли ритми ва мутаносиблигига хонани кенглигига, унинг яхлит ва кўркамлигига аҳамият берилди бошлади. Турар – жой ва ибодатхоналар қурилиши ҳам янгиланди. Шаҳарнинг ижтимоий маъмурий маркази тарихи ва тузилиши билан боғлиқ бўлган янги типи пайдо бўлди. Флоренцияда шаклланган юксак уйғониш даврининг мумтоз услуби Римда, кейинроқ Венецияда монументал ёдгорликлар (монументал санъат) яратилишига сабаб бўлди.

Ост-Индия, Гвинея ва бошқа савдо компаниялари, айниқса кул савдоси билан шуғулланувчи, улкан даромадлар келтирардилар.

XVIII асрнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида икки ўта муҳим жараён рўй берди: XVI асрда бошланган аграр инқилоб якунланди; ғов тутиш ва деҳқонларни ерлардан ҳайдаб чиқариш улкан кўламда амалга оширилди. Ғов тутишларга қарши курашганлар қаттиқ жазоланарди. Кўплаб хонавайрон бўлган деҳқонлар, ёлланма қишлоқ ишчилари ва қишлоқ хунармандлари шаҳарларга иш қидириб келардилар, қашшоқлар ва дайдилар сафига қўшилардилар.

Деҳқонлар ва майда хунармандларнинг хонавайрон бўлиши оқибатида арзон ишчи кучи бозори пайдо бўлди, бу эса, ўз навбатида, ёлланма меҳнатнинг ривожланишига кўмаклашди. Қишлоқ хўжалигида деҳқонларнинг майда эгаликлари ўрнига ўрта ва йирик фермерлик хўжаликлари шаклланди. Хонавайрон деҳқонларнинг кўплари Шимолий Америкадаги мустамлакаларга йўл олди.

Мамлакатда молиявий доираларнинг қудрати ошиб борди. 1694 йилда Инглиз банкига асос солинди. Ушбу муассасанинг заёмлари ва пул операциялари туфайли XVIII асрда сертармоқли молиявий тизим вужудга келди.

XVIII аср саноатида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Майда ишлабчиқариш ўрнини мануфактуралар эгаллади. Инглиз саноатининг қиёфасини ўзгартириб юборган ихтиролар қилинди:

Дж. Кейнинг учувчи (тезкор) моқиси (1733 й.), Дж. Харгривснинг “Дженни” номли механик йигирувчи чархи (1765 й.), Р.Аркрайтнинг сув

двигатели билан ҳаракатга келтириладиган станок (дастгоҳ) (1769 й.), Г.Кортнинг минерал ёнилғида пўлат эритиш усули (1784 й.) ва бошқ.

1765 йилда Джейм Уатт бўғ машинасини курди, 1771 йилда эса уни такомиллаштирди. Бу ихтиро фабрика ишлаб чиқариши учун улкан таъсирга эга бўлди. Саноат корхоналарининг дарёлар энергиясига боғлиқлигига барҳам берилди ва бу ҳолат фабрикаларнинг барча жойларда қурилишига олиб келди.

Саноат тармоқларидан тўқимачилик, металлургия, кўмир саноатлари тезкор суръатларда ривожланди.

Мамлакатда янги саноат марказлари юзага келди – Манчестер, Бирмингем, Ливерпуль ва бошқ. Саноатнинг ривожланиш фабрикаларида ишлайдиган ёлланма ишчилар қатламини шакллантирди. Фабрикалардаги меҳнат ўзининг оғирлиги ва бир хиллиги билан ажралиб турарди. Иш куни 14-18 соатдан иборат бўлиб, маош ўта кам миқдорда тўланарди. Фабрикаларда кўплаб аёллар ва болалар меҳнат қилардилар. Янги машиналарнинг ихтиро қилиниши кўплаб ишдан бўшатишларга олиб келарди. Машиналарни синдириш ва мажақлаб ташлаш (луддчилик) ишчилар норозилигининг дастлабки шаклларидан бири эди. XVIII асрнинг иккинчи ярмида стачка (иш ташлаш) ҳаракати юзага келди. Ишчилар аста-секин бирлашдилар ва ўз ҳуқуқлари учун курашни бошладилар.

XVIII асрда инглиз Маърифатчилиги гуллаб - яшнади. Дж. Локк, Дж. Толанд, Г.Боллингброк ва бошқаларнинг асарлари бунга замин яратди. Инглиз маърифатчилари шахс эркинликларининг устунлигини, халқ суверенитети ва унинг сиёсий ҳаётда иштирок этиш ҳуқуқини эътироф қилардилар.

Иқтисодий ўсиш талабларига мос равишда иқтисодий назариялар ҳам пайдо бўлди. Адам Смит давлатнинг иқтисодий бойиши, эркин рақобат ва қиймат назарияларини ёқлаб чиққанди. Янги сиёсий таълимот ҳам юзага келди. Т.Мэн, Дж.Пристли, У.Голдвиннинг қарашлари радикал-демократик йўналишга эга эди.

Адабиёт ва санъатда ривожланиш кўзга ташланарди. Д.Юм ва Э.Гиббан йирик тарихий асарлар яратдилар. С.Ричардсон, Г.Филдинг, Т.Смоллетнинг романлари ўта машҳур эди. Бундан ташқари, Дж. Свифт, Л.Стерн, О.Голдсмит, Л.Стаун ўзларининг оригинал асарлари билан ажралиб турардилар. Рассомлик санъатида атоқли усталар У.Хагарт, Дж.Рейнольдс, Т.Гейнсборо улкан чўққиларни эгалладилар.

Франция XVII асрнинг иккинчи ярми-XVIII асрда.

XVII асрнинг ўрталарида Франция Ғарбий Европанинг энг йирик ва марказлашган давлати эди. Бош вазир кардинал Ришелье (1624-1642) даврида абсолютизм мустаҳкамланди. Ўттиз йиллик урушнинг ғолибона натижалари Европада Франциянинг ҳарбий-сиёсий устунлигини таъминлади.

Мамлакат иқтисодиёти аграр тавсифига эга эди: аҳолининг 85% кишлоқда яшар эди. Саноатда етакчилик ролини тўқимачилик тармоғи ўйнар эди.

XVII асрда мамлакатда «дастлабки жамғариш» жараёнлари давом этарди Францияда Англиядаги оммавий ғов тутиш жараёнларига ўхшаш усуллар бўлмаган эди. Бу ерда давлат қарзлари, солиқ босими, судхўрлик молияси катта аҳамиятга эга эди. Мануфактура ишлаб чиқарилиши аста-секинлик билан ривожланишига қарамасдан феодал муносабатлар мамлакатда устунлик қилар эди.

Дворянлар табақасида ҳам ижтимоий силжишлар кўзга ташланарди. Асилзода дворянларнинг («килич дворянлари») катта қисми иқтисодий жиҳатдан заифлашарди. Шу пайтнинг ўзида дворянлар табақаси савдо-саноат доиралардан чиққан дворянлар («мантия дворянлари») ҳисобига кенгаймоқда эди.

Саноат, савдо ва судхўрлик доиралари сиёсий мустақилликка интилишмасди.

1643 йилда беш ёшлик Людовик XIV Франция қироли бўлди. Лекин фактик жиҳатдан мамлакатни кардинал Мазарини идора қиларди. Мазарини Ришельенинг абсолютизмни мустаҳкамлаш сиёсатини давом эттирди.

Ҳокимият алмашуви Ришелье давридан тўпланиб келаётган жамоат норозилигининг портлашига олиб келди. 1648 йили абсолютизмга қарши Фронда ҳаракати бошланди.

«Фронда» дегани - «сопқон» демакдир. Парижда бу қуролдан фойдаланиш ман қилинган эди. Сопқондан фойдаланганларни полиция қамоққа соларди. Шу сабабли «Фрондалаш» деган кўчма маънодаги сўзнинг асли маъноси тартибни бузиш, маъмурларга қарши иш кўриш демак эди. Фронда тарихи икки даврга: «Эски Фронда», ёки «парламент Фрондаси», 1648-1649 йиллардаги даврга ва «Янги Фронда», ёки «шаҳзодалар Фрондаси», 1650-1653 йиллардаги даврга бўлинади.

Бу икки Фронда билан тўқнашувида абсолютизм мағлуб бўлмади. Аксинча сиёсий инқирозлардан мустаҳкамланиб чиқди.

1661 йили Мазарини вафот этди. Шу пайтдан бошлаб Людовик XIV мамлакатни якка ҳолда идора қилди. Бу давр 54 йилга чўзилди (1715 йилгача). «Людовик XIV асри»- француз абсолютизмининг энг юксак чўққисига чиққан ва кулашининг бошланиши даври.

Людовик XIV даврида қирол ҳокимияти ва давлат марказлашуви кучайди. Ҳарбий ислохотлар армиянинг жанговор тайёргарлиги ва интизомини оширди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида мамлакатнинг молиявий ва ҳарбий-сиёсий кудратини ошириш мақсадида давлатнинг хўжалик ҳаётга аралашуви кучайди. Айниқса, бу мақсадларга молияларнинг бош назоратчиси (молия вазири) Кольбер томонидан 1665-1683 йй. олиб борилган меркантилизм сиёсати тўғри келарди.

Денгиз орти ва мустамлакачи савдони фаоллаштириш учун давлат иштирокида монопол савдо компаниялари тузилди: Ост-Индия, Вест-Индия, Левантия компаниялари. Флот қурилишига молия ажратилар эди.

«Кольбертизм» сиёсати йирик марказлашган мануфактураларнинг ташкил этилишига, француз флоти ва денгиз савдосининг ўсишига туртки берди.

Людовик XIV давридаги йирик урушлар Франция учун оғир юк эди.

Абсолютик монархиянинг мафкуравий таянчи католик черкови эди. Мамлакатнинг сиёсий марказлашуви диний-черков унификация билан биргаликда олиб бориларди. Гугенотларга қарши диний таъқиблар кучайди. 200-300 минга яқин гугенотлар Францияни тарк этдилар.

Католик черковининг ўзида ҳам муҳолифат оқими-янсенистлар оқими вужудга келди (Голландиялик диншунос Янсений тарафдорлари). Бу оқимнинг маркази Париж ёнидаги Пор-Рояль ибодатхонаси эди.

Маърифатли доираларда Р.Декарт томонидан ишлаб чиқилган дунёқарашнинг рационалистик тизими кенг тарқалди.

XVII асрнинг охири-XVIII бошларида «либертинтлик»-эркин фикрлик ва диний скептицизм кучайди. Бу оқимнинг ёрқин намоёндаси П.Бейль эди.

XVII асрнинг иккинчи ярми француз маданиятининг ўсиш даври эди. Фанлар Академияси (1666), меъморчилик, расомчилик академиялари, обсерватория тузилган эди. 1694 йили «Француз тилининг луғати» нашр этилди.

Бадий маданиятда классицизм йўналиши ҳукмронлик қилар эди. Адабиётда П.Корнель, Ж.Расин, Ж.Б.Мольер, меъморчиликда Ф.Мансар ижодларини таъқидлаш мумкин.

XVII асрнинг охири-XVIII асрнинг бошларида Францияни ички ва халқаро аҳволи ёмонлашди. Кўплаб урушлар, армия харажатларининг ўсиб кетиши, кўплаб солиқлар ва улкан давлат қарзи мамлакатнинг тинчасини қуритди. Қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришининг пасайиши, савдонинг камайиши, очликлар ва касалликлар эпидемиялари мамлакатни қийин аҳволга солиб қўйди.

XVIII асрда Францияда «капиталистик» муносабатларнинг ривожланиши тезлашди. Бу жараён билан боғлиқ ўзгаришлар жамоат онгида, жамиятнинг ижтимоий таркибида бўлиб ўтарди. Бундай ҳолатда содир бўлаётган жараёнлар ҳукумронлик қилаётган феодал-абсолютистик тузум билан зиддиятга келар эди. Бу зиддиятнинг чуқурлашуви ва кескинлашуви 1789 йилда бошланган Буюк Француз инқилобига олиб келди.

XVIII асрнинг ўрталарига келиб француз Маърифатчилигининг юксалиш даври бошланди. Француз маърифатчилари феодал-абсолютик тузумнинг ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий устунларини аёвсиз танқидга олиб, «идрокда инқилоб» ясади.

Маърифатчилар уйғониш даври гуманистларининг ғояларини давом эттириб, жамиятнинг асосий мақсади-инсон бахти деб ҳисобларшади. Маърифатчиларнинг даҳолари Мари Франсуа Вольтер (1694-1778), Шарль Луи Монтескье (1689-1755), Дени Дидро (1719-1784), Жан Жак Русо (1712-1778), Жан Мелье (1664-1729) ва бошқалар эди. Маърифатчиларнинг фаолияти халқ онгининг инқилоб арафасидаги ўйғонишига катта хизмат қилди.

Герман давлатлари. Пруссия (XVII иккинчи ярми-XVIII аср).

XVII асрнинг ўрталарида Германия оғир сиёсий ва иқтисодий инқирозни бошдан кечираётган эди. Вестфаль шартномасига кўра Германиянинг денгиз савдо йўллари деярли барчаси Голландия ва Швеция қўлига ўтган эди. Ғарбий Германияда Франциянинг устиворлиги ўрнатилган эди. Уруш Германиянинг Ғарбий Европадаги илғор давлатларидан орқада қолишини кучайтирди.

Уруш Германиянинг аҳоли сонини қисқаришига ҳам олиб келди. Урушдан олдин 16 млн. кишига эга Германияда 1650 йилда 10 млн. аҳоли истиқомат қилар эди.

Барча немис ҳукумдорларига суверенитет ва ерларнинг даҳлсизлигини кафолатлаган Вестфаль трактатлари мамлакатда сиёсий тарқоқликни қонунлаштирди. Герман ҳудудларида 300 йирик ва майда князликлар, 51 мустақил императорлик шаҳар ва бир ярим минга яқин кичик рицарлик ер эгаликлари мавжуд эди. Ҳар бир ҳукмдор ўзининг

мустақил ташқи сиёсатини олиб бориш ҳуқуқига эга эди. Сиёсий тарқоқлик ягона герман миллатининг шаклланишига тўсқинлик қилар эди.

Бундай ҳолатга қарамасдан герман ҳудудлари расмий тарзда Муқаддас Рим империясига бирлашган эдилар. Бу бирлашма тепасида одатда австриялик Габсбурглар сулоласидан бўлган ва тўққиз курфюрст коллегияси томонидан сайланадиган император турар эди. Император ҳокимияти номинал эди. Барча масалалар Регенсбургда жойлашган умумгерман рейхстаги розилиги билан хал қилинарди.

Барқоқлик шароитида айрим ҳуқумдорларнинг кичик миқёсидаги буюк давлатчилик абсолютизми вужудга келди. Бундай сиёсат тарқоқликнинг мустаҳкамланишига ва кучайишига олиб борар эди. Бундан ташқари кўплаб ҳукмдорлар чет давлатларидан маблағ ва хомийлик излаб Европанинг йирик давлатларига қарам бўлиб қолишарди.

Ўттиз йиллик уруш айниқса немис деҳқонларига катта зарар етказди. Кўплаб қишлоқлар йўқ бўлиб кетди. Аҳолининг камайиши нонга талабни пасайтирди ва унинг нархи тушиб кетди. Моллар сони ҳам қисқарди.

Аграр муносабатларнинг ривожланиши Германиянинг ғарбида ва шарқида турлича эди. Шимолий-ғарбий ҳудудларда (Вестфалия, Ганновер, Қўйи Саксония) йирик ер эгаликлари кам учрарди; ундан кам ҳолларда дворян-себорлар ўзининг хўжалигини юритар эдилар. XVII асрдан бошлаб улар ўзларининг домениал ерларини турли ҳил ижарага беришар эди.

Шарқда, Эльба орти Германиясида (Бранденбург, Пруссия, Мекленбург) крепостной деҳқонларнинг баршина меҳнатига асосланган йирик дворян хўжалик тури шаклланди.

Деҳқонларни ердан хайдаб чиқариш ва шахсий қарамликга айлантириш деҳқонларнинг қаршилигига олиб келар эди.

30 йилдан ортиқ (1650-1681) Шёнбург (Мекленбург) графлигида деҳқонларнинг ғалаёнлари давом этди. Ўттиз йиллик урушнинг немис саноатининг ривожланишига салбий таъсири бир неча омиллар орқали эди. Шаҳарларда цех тизимининг ҳуқумронлиги давом этарди. Сиёсий тарқоқлик чет эл молларининг Германияга оқиб келишини тўхтата олмасди. Мануфактуралар учун молия ва ишчи кучи етишмасди. Ички божлар умумий герман бозорининг шаклланишига тўсқинлик қилар эди.

Фақатгина XVIII аср бошларидан мамлакатда жуда секин иқтисодий жонланиш бошланди. Мануфактуралар вужудга кела бошлади.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида ривожланганроқ немис давлатларида (Бюртемберг, Пруссия, Саксония) мануфактура цех усулидан устунлик қилди. Мануфактуралар олдин умуман мавжуд бўлмаган ҳудудларда ҳам-

Бавария, Франкония-пайдо бўлдилар. Умуман XVIII асрнинг охирига келиб мануфактуралар ишлаб чиқаришда асосий ўринни эгалладилар.

Ўттиз йиллик урушдан сўнг немис князликлари орасида Бранденбург-Пруссия давлатининг мавқеи тобора ўсиб борди. Бу давлатда Гогенцоллернлар сулоласидан бўлган курфюрстлар ҳукумронлик қилар эдилар.

Бранденбург-Пруссия курфюрстлигида абсолютизм эрта ўрнатилди. Курфюрст ҳокимиятига қаршилик қила оладиган йирик феодаллар бу ерда йўқ эди.

Аграр соҳада баршинага асосланган йирик хўжаликлар устунлик қилар эди.

Саноатнинг ривожланишига Фридрих Вильгельм I («буюк курфюрст») (1640-1688) даврида кўплаб кўчиб келган иммигрантлар катта хисса қўшишди.

Ўзининг ерларини бирлаштиришга интилган курфюрстлар бошқа давлатлар ўртасидаги зиддиятлардан фойдаланиб чегараларини кенгайтириб бордилар.

Курфюрст Фридрих III (1688-1713) даврида 1701 йилда Бранденбург-Пруссия курфюрстлиги Пруссия қироллигига айлантирилди.

Йирик Европа давлати даражасига Пруссия Фридрих II (1740-1786) даврида кўтарилди. Бу даврда Пруссиянинг ҳудудлари анча кенгайди. Фридрих II даврида Пруссияда «маърифатли абсолютизм» тизими шаклланди. Мамлакатда турли соҳаларда-иқтисодиёт, давлат бошқаруви, суд, маориф-ислохотлар ўтказилди. Лекин барча ўзгаришлар феодал-бюрократик тизимнинг устунларига ҳеч қандай таъсир кўрсатмади.

XVIII асрда Германиянинг иқтисодий жонланиши билан бир қаторда немис Маърифатчилиги ҳам ривож топди. Европа давлатлари учун умумий илғор бўлган ғоялар билан биргаликда Германия Маърифатчилиги немис халқининг энг яхши маданий урф-одатларини ўзида мужассам этди.

Немис маърифатчилари сиёсий тарқоқликнинг ҳалокатлилигини ва ягона Германия давлатига бирлашиш зарурлигини англаб етишди. Бу жараён учун немис ерларининг маънавий бирлиги замин яритиши лозим эди.

В.Лейбниц, Х.Вольф, Г.Лессинг, И.Гердер каби файласуф ва олимлар, Ф.Шиллер, И.Гете, С.Бах каби адабиёт ва мусиқа арбоблари немис Маърифатчилигининг ёрқин намоёндалари эди.

Гейдельберг, Геттинген, Галле, Марбург университетлари бутун Европага машҳур эди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидаёқ биринчи илмий академиялар (Галле, Берлинда) ташкил этилди.

Маданият соҳаларида ҳам ривожланишнинг катта ютуқларига эришилди.

.Назорат саволлари:

1. «Утопия» асари қайси ёзувчи асари ҳисобланади?

А. Томас Мор

В. Шекспир

С. Франсуа Рабле

Д. Сервантес

2. Вильям Шекспир асарлари қаторини

кўрсатинг? А. —Дон Кихот, —Утопия, —Қирол Лир.

В. —Утопия, —Дон Кихот,

—Отелло С. — Хамлет, —Отелло,

—Қирол Лир Д. —Утопия, —

Хамлет, —Қирол Лир

3. «Дон Кихот» асарининг асосий қаҳромонлари

кимлар? А. Дон Кихот ва Санчо Панса В. Дон Кихот

ва Ромео С. Дон Кихот ва Рабле Д. Дон Кихот ва Яго

4. «Сикст мадоннаси» қайси rassom қаламига

мансуб? А. Микеланжело В. Леонардо до Винчи С.

Веласкес Д. Рафаэль

5. Европадаги энг қадимги

университет? А. Оксфорд В.

Кембридж С. Саламанк Д. Неаполь

3-МАВЗУ. ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1. География ва картография соҳаларини фан сифатида эътироф этилиши.

3.2. Буғ машиналарининг ихтиро қилиниши ва унинг аҳамияти.

3.3. XIX асрда фан ва техниканинг ягона тизимга айланиши.

Калит сўзлар; *Аустралябия, Каравелла, Линкор, Сингапур стратегик нуқтаси, Фултон паравози.*

Geografiya eng qadimiy fanlardan hisoblanadi. Ma'lumki, fanga miloddan avvalgi III asrda Eratosfen tomonidan asos solingan. Eratosfen davridan to hozirgi vaqtgacha geografiya turli rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi. Eratosfen davri geografiyasini tasviriy geografiya deb ataladi. Geografiya fani paydo bo'lganidan boshlab, hozirgi kungacha rivojlanish tarixi turli bosqichlarga bo'linadi. Ana shu bosqichlardan biri-buyuk geografik kashfiyotlar davri deb ataladi. Bu davr XV asr oxiridan XVII asr boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Ma'lumki, har qanday kashfiyot, yangilik yangi nomni keltirib chiqaradi. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida ulkan materiklar, qit'alar, orollar, dengizlar, ko'llar, daryolar va boshqa ko'plab geografik ob'yektlar kashf etilgan. "Kashfiyot" tushunchasi ayrim hududlarga nisbatan nisbiy tushuncha hisoblanadi yoki kashfiyotchi sayyohlar qadim zamonlardan buyon mahalliy aholi yashab kelayotgan yerlarni o'zlari uchun kashf etishadi.

Ma'lumki, buyuk geografik kashfiyotlar davrida kemasozlik rivojlangan "qudratli dengiz mamlakatlari"—Angliya, Ispaniya, Portugaliya, Gollandiya, Fransiya ko'plab yerlarni kashf etishgan. Bu davr avvalo yevropaliklarning Hindistonga dengiz yo'lini ochishga urinishlari bilan boshlangan. Bundan tashqari yevropaliklarga Afrikaning shimoliy qismi haqida ma'lumotlar bo'lgani holda, materik ichkarisi, janubiy va sharqiy qirg'oqlari haqida hech qanday ma'lumotlar bo'lmagan. Afrikaning janubidan aylanib o'tishni portugallar boshlab berdi.

Yangi geografik nomlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq ayrim kashfiyotlar, sayohatlar xususida to'xtalamiz:

Xristofor Kolumb 1492-yili Hindistonga borish yo'lini kashf etish maqsadida sayohatga chiqib, hozirgi Bagama orollariga borib qolgan va u Hindistonga keldik, deb o'ylab bu orollarni Vest Indiya (G'arbiy Hindiston) deb atalgan. Hozir bu orollar Katta va Kichik Antil orollari va Bagama orollari deb ataladi.

1493-yilgi ikkinchi sayohat paytida X.Kolumb kashf etgan orollardan biri Dominika («Yakshanba») deb atagan. Shuningdek, San-Kristofer, Santa-Krus (Avliyo krest) San-Xuan, 1498-yilda esa Trinidad («uch orol») ni kashf etgan. Yuqorida sanab o'tilgan orollar nomidagi «San»-«Avliyo» ma'nosini beradi.

Ma'lumotlarga ko'ra, bu orollar diniy marosimlar va bayramlar nishonlanadigan kunlari kashf etilganidan shunday nomlangan.

XV asrdan boshlab portugallar Afrikaning g'arbiy sohillarini o'rganishni boshlab berishdi. 1445-yili ular Afrikaning Sahroi Kabir sohillaridan o'tib, Yashil burun deb nom olgan joygacha yetib kelishdi. Bu yerni Yashil burun deb atalishiga sabab, Sahroi Kabir qumlari va o'simliksiz qoyalaridan so'ng doimiy yashil, tropik o'rmonlar bilan qoplangan qirg'oqqa shunday nom berilgan. Bu davirga kelib Gvineya ko'rfazida Fil suyagi qirg'og'i, Oltin qirg'oq nomlari ham paydo bo'ldi.

1487-1488-yillari portugaliyalik Bartolomeu Diash ekspeditsiyasi Afrikaning eng janubiy nuqtasigacha yetib keladi va kuchli dovullarga duch kelib, ortga qaytishga majbur bo'ladi. Bu yerni u Dovullar o'lkasi deb ataydi. Lekin qirol buyrug'i bilan bu yerdan o'tishga umid bog'lab Yaxshi Umid burni deb nomlagan. 1497-yili portugaliyalik Vasko da Gama Yaxshi Umid burni orqali o'tib, natijada yevropaliklarda Afrikaning janubiy va sharqiy sohillari haqida aniq tasavvur paydo bo'ladi.

1502-yili Amerigo Vespuchchi Janubiy Amerikaga qilgan sayohati paytida daryolardan birining quyi qismida to'xtab o'tadi. Bu 1 yanvarga to'g'ri kelgan va

daryoni «yanvar daryosi», ya'ni Rio-de-Janeyro deb nomlagan. Keyinchalik bu yerda shu nom bilan atalgan yirik shahar barpo bo'lgan.

1513-yil 25-sentabrda ispan konkistadori Vasko Nunes de Bilboa Panama bo'ynini quruqlik orqali kesib o'tib, hozirgi Tinch okeanga chiqadi va uni Janubiy okean deb nomlagan.

1520-yili Fernan Magellan dunyo bo'ylab aylanma sayohat qilish chog'ida dengizchilardan biri Janubiy Amerika qirg'oqlarida uzoqdan «tepalikni ko'ryapman» (portugalcha-«Monte vidi») degan. Keyinchalik 1726-yilda barpo etilgan shahar xuddi shunday-Montevideo deb nomlangan. Hozir bu shahar Urugvay davlati poytaxti.

Fernan Magellan xuddi shu yili hozir uning nomi bilan ataluvchi bo'g'oz orqali suzib o'tayotgan paytda uzoqdan orolda har yer-har yerda gulxanlarni ko'rgan. Iqlimi sovuq bo'lgan ushbu orolda mahalliy aholi gulhan yoqib isinishayotgan ekan, shu-shu orol nomi «Olovli Yer» deb ataladigan bo'lgan.

F.Magellan ekspeditsiyasi 1520-1521-yillari Olovli Yer orolidan Janubiy-Sharqiy Osiyodagi orollargacha 17 ming km. masofani uch oydan ortiqroq vaqt mobaynida juda katta qiyinchiliklar bilan suzib o'tdi. Ekspeditsiya tarixchisi Antonio Pifagettaning yozishicha, «...biz suzib o'tgan okeanni Tinch okean deb atadik, chunki shuncha vaqt mobaynida birorta ham dovulga duch kelmadik».

F.Magellan Tinch okean deb nom bergan ushbu okean fransuz tadqiqotchisi Byuash taklif etgan Ulug' okean nomi bilan ham ma'lum vaqt atab kelingan. Haqiqatdan ham ushbu okean yer sharidagi eng katta okean hisoblanadi.

Ispan konkistadorlari Janubiy Amerikaning And tog'lari etaklarida kezib yurgan paytlarida mahalliy aholidan «yuqorida nima bor?» deb so'rashsa, ular «chili» (sovuq) deb javob berishibdi. Hozir Janubiy Amerikaning Tinch okean sohillari bo'ylab cho'zilib joylashgan davlat nomi Chili deb ataladi.

«Yangi dunyo» deb nomlangan Amerika qit'asi kashf etilgandan so'ng, ko'plab yangicha hayot izlash niyatida ko'chib kelgan yevropaliklar bilan birga Yevropadagi ayrim nomlar ham «ko'chib» kelgan, yangi nomlar paydo bo'lgan.

XVII asr oxiri va XVIII asrning 70-yillarigacha Amerika qit'asida Angliya, Fransiya, Ispaniya, Gollandiya qo'l ostiga o'tgan yerlar bor edi. Shimoliy Amerikaning janubiy-g'arbida-Tinch okean sohili va Meksika ko'rfazi atroflarida ispancha nomlar, hozirgi Kanadaning AQSH bilan chegara rayonlari hamda Luiziana shtatida fransuzcha nomlar, Atlantika sohillarida-Gollandiya qo'l ostidagi yerlarda shu mamlakatdan «ko'chib» kelgan nomlar paydo bo'la boshladi. Gollandlar 1613-yilda asos solgan Yangi Amsterdam shahri 1674-yildan Nyu-York («yangi shahar») deb o'zgartirilgan. Yevropadan «ko'chirib» keltirilgan nomlar ko'p: Vuster, Gloster, Kembrij, Manchester, Nortvud, Portlend, Portsmut va hakazo.

Ispaniyalik Sebastyan Kabot La-Plata pasttekisligida–Paragvay daryosining Paranaga qo'shilish qismida mahalliy indeyeslarga duch keladi. Indeyeslarning kumush taqinchoqlari va kumushdan yasalgan buyumlarini ko'rgan S.Kabot daryoning yuqori oqimi bo'ylab kumush izlaydi. Shuning uchun ular daryoni «Kumush daryo» deb nomlagan. Keyinchalik La-Plata tekisligida paydo bo'lgan davlatni ham ispanlar Argentina («kumush») deb atashgan. La-Plata tekisligida 1535-yilda asos solingan shaharni ular Buenos-Ayres («yoqimli shamollar»), to'liq nomi bilan «Trinidad muqaddas shahri, Bibi Maryam yoqimli shamollari porti» deb atagan. Hozir shahar Buenos-Ayres yoki Bayres deb ataladi.

Dunyo xaritasida ayrim sayyoh-dengizchilar nomi bilan birga dengiz qaroqchilari nomini ham uchratamiz. Ulardan eng mashhuri «Temir qaroqchi» nomini olgan ingliz Fransis Dreyk hisoblanadi. U 1577-1580-yillari oralig'ida hozirgi Plimut shahridan chiqib, dunyo bo'ylab aylanma sayohat uyushtirgan, shu bilan Janubiy Amerikaning g'arbiy qirg'oqlarida bosqinchilik, qaroqchilik ham qilgan. Hozir dunyodagi eng keng bo'g'oz (Dreyk bo'g'ozi) uning nomi bilan ataladi.

XVII asrda Avstraliya materigi kashf etilganidan so'ng, bu yerda dastlab gollandcha nomlar paydo bo'la boshladi. Derk Xartog va Piter Nayt orollari–shu yerlarni kashf etgan golland dengizchilari nomi bilan, Luven burni va

Arnemlend yarim oroli Gollandiya kemalari—«Luven» hamda «Arnem» sharafiga qo'yilgan.

Avstraliyaning Janubiy qismini va eng yirik orolini kashf etgan Abel Tasman sharafiga Tasmaniya oroli deb atalgan. Mashhur dengizchi Flinders sharafiga Avstraliyadagi orol, daryo, tog' nomlari atalgan.

Ingliz sayyohi Jon Eyr Avstraliya materigini g'arbdan sharqqa kesib o'tib, atroflicha o'rgangan. Uning sharafiga Maunt–Eyr tog'i, Eyr yarim oroli, Eyr-Nort ko'li, Eyr daryosi deb nomlangan.

Avstraliyaning janubida - Katta Avstraliya ko'rfazi qirg'oqlari bo'ylab Nallarbor cho'li cho'zilib yotadi.

Nallarbor (lotincha Nullarbor)—«daraxtsiz, o'simliksiz yer» degan ma'noni beradi, bu cho'lga J.Eyr shunday nom bergan.

Avstraliya kashfiyotchilaridan biri Jeyms Kuk materikning sharqiy sohillarida to'xtab o'tgan bir joyni Botani-bey (Botanika buxtasi) deb nomlagan. Chunki u shu yerlardan yevropaliklarga umuman noma'lum bo'lgan ko'pgina o'simliklardan namuna to'plagan. Keyinchalik bu joy o'rnida Sidney shahri qad ko'targan.

Yevropaliklar Avstraliyaga ilk qadam qo'yganlarida o'zlariga noma'lum bo'lgan xaltali hayvonni ko'rib, aboriginlardan «bu nima?» deb so'rashsa, mahalliy aholi yelka qisib, «kenguru»-ya'ni «tushunmadim» deb javob berishgan ekan. Shu-shu hayvon nomi kenguru bo'lib qolgan. Avstraliya janubida Kenguru oroli ham bor.

Hozirgi Avstraliyada Bayron burni, York burni, Bass bo'g'ozi, Myorchison, De-Grey, Mitchell, Gregori daryolari, Uels ko'li, Sentral-Maunt-Styuart va Ogastes tog'lari, Viktoriya daryosi (qirolicha Viktoriya sharafiga) Makdonell (gubernator) tog'i mashhur kishilar, materikni tadqiq etgan va o'rgangan sayyohlar nomiga qo'yilgan.

Avstraliya poytaxti–Kanberra aborigenlar tilida «ikkita o'xshash balandlik» degan ma'noni beradi. Haqiqatdan ham shahar ikki balandlik (qir)da joylashgan. Avstraliyada ayrim aborigencha nomlar ham saqlanib qolgan.

Eng so'nggi materik–Antarktida rus sayyohlari F.F.Bellinsgauzen va M.Lazarevlar tomonidan «Mirniy» va «Vostok» kemalarida 1820-yilda kashf etilgan. «Mirniy» va «Vostok» kemalari nomi bilan Antarktidadagi ilmiy stansiyalar atalgan. Umuman, dengiz sayyohatiga chiqilgan ayrim kemalar nomi joy nomiga o'tgan. «Arnem» kemasi haqida yuqorida aytib o'tildi. Tinch okeandagi chuqur cho'kmalardan biriga «Vityaz» kemasi nomi, Arktikani o'rgangan «Vega», «Gerkules», «Janetta», «Mod», «Foka» kemalarining nomi ham ayrim joy nomlariga o'tgan. Yapon dengizining Primore qirg'oqlarida Amerika ko'rfazi bor, bu ko'rfazni tekshirgan ruslarning «Amerika» nomli poroxodi nomiga ko'yilgan.

Antarktida materigida turli sayyohlar va boshqa shaxslar ism-familiyasiga qo'yilgan nomlar ko'p: Viktoriya Yeri, Uilks Yeri, Adeli Yeri, Elsuert Yeri, qirolicha Mod Yeri, Jekson tog'i, Uedell dengizi, Bellinsgauzen, Amundsen, Ross dengizlari, Pyotr I, Skott orollari va hokazo.

Novosibirsk orollaridan eng kattasi Kotelniy deb ataladi. Bu nom biror relief shakli ham, biror shaxsning ism-familiyasi ham emas. Ivan Lyaxov ekspeditsiyasi a'zolari shu orolda 1773-yilda bo'lishgan, dengizchilar o'zlaridan so'ng eski qozonni unutib qoldirishgan. Keyinchalik orolning topografik xaritasini chizayotgan topograflar qozonni topib oladilar va orolga Kotelniy (kotyol–qozon) deb nom berishgan.

Xullas, dunyo xaritasidagi millionlab joy nomlari va ularning kelib chiqishi bevosita buyuk geografik kashfiyotlar, sayyohatlar tarixi bilan bog'liq.

1765 йилда Джейм Уатт бўғ машинасини курди, 1771 йилда эса уни такомиллаштирди. Бу ихтиро фабрика ишлаб чиқариши учун улкан таъсирга эга бўлди. Саноат корхоналарининг дарёлар энергиясига боғлиқлигига барҳам берилди ва бу ҳолат фабрикаларнинг барча жойларда қурилишига олиб келди.

Саноат тармоқларидан тўқимачилик, металлургия, кўмир саноатлари тезкор суръатларда ривожланди.

Мамлакатда янги саноат марказлари юзага келди – Манчестер, Бирмингем, Ливерпуль ва бошқ. Саноатнинг ривожланиш фабрикаларида ишлайдиган ёлланма ишчилар қатламини шакллантирди. Фабрикалардаги меҳнат ўзининг оғирлиги ва бир хиллиги билан ажралиб турарди. Иш куни 14-18 соатдан иборат бўлиб, маош ўта кам миқдорда тўланарди. Фабрикаларда кўплаб аёллар ва болалар меҳнат қилардилар.

Dastlab fan rivoji bilan texnika taraqqiyoti oʻrtasidagi yaqinlashuv 16—18-asrlarda manufaktura ishlab chiqarishi bilan bogʻliq holda sodir boʻldi. Bungacha moddiy ishlab chiqarish empirik tajribalar, hunarmandlik asosida shakllangan. Teologiya va sxolastika taʼsiridagi tabiat haqidagi ilmiy nazariy bilimlar ham ishlab chiqarishga hech qanday salbiy taʼsir qilmasdan sekinlik bilan rivojlangan. Ilmiy va texnikaviy taraqqiyot inson faoliyatining 2 ta nisbatan mustaqil yoʻnalishi sifatida yuksala borgan.

16-asrda savdo-sotiq va yirik manufakturada tub oʻzgarishlar bir qancha aniq vazifalarni nazariy va eksperimental hal qilishni talab qildi. Bu davrda fan Uygʻonish davri gʻoyalari taʼsirida sxolastika anʼanalarini parchalab, amaliyotga murojaat qildi. Kompas, porox va kitob nashr qilish ilmiy texnikaviy faoliyatga asos solgan 3 ta yirik kashfiyot boʻldi. Suv tegirmonlarining rivojlanayotgan manufaktura ishlab chiqarishida qoʻllanilishi baʼzi mexanik jarayonlarni nazariy tadqiq etishni talab qildi. Natijada charxpalak gʻildiragi, charxpalak harakati nazariyasi, karshilik va ishqalanish taʼlimotlari yaratildi. Fan bilan texnika yaqinlashuvining 2 bosqichi mashina ishlab chiqarishning 18-asr oxiridan boshlab taraqqiy etishi bilan bogʻliq boʻlib, bunda fan bilan texnika bir-birining jadal rivojlanishiga taʼsir koʻrsatdi. Bu davrda i.t. faoliyatida nazariy masalalarni hayotga tatbiq qilishga daʼvat etuvchi fanning maxsus boʻgʻinlari paydo boʻldi: amaliy tadqiqotlar, ishlab chiqarish tadqiqotlari, amaliy konstruktiv ishlanmalar va h.k. Fan-texnika taraqqiyotining 3 bosqichi

fantexnika inqilobi bilan bog‘liq. Uning ta‘sirida texnika taraqqiyotiga qaratilgan ilmiy sohalar kengayadi. Texnik masalalarni hal qilishda biologlar, fiziologlar, psixologlar, mantiqshunoslar ishtirok etadi. Fan-texnika taraqqiyotit., shuningdek, ijtimoiy fanlar yo‘nalishlari, iqtisod va ishlab chiqarishni tashkil qilish, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni ilmiy boshqarish, aniq ijtimoiy tadqiqotlar kabilarga bilvosita ta‘sir qiladi. Fanning texnikaga nisbatan yetakchilik mavqei yanada yorqin namoyon bo‘ladi, fan texnikani uzluksiz inqiloblashtiruvchi kuchga aylanadi. O‘z navbatida, texnika ham fan taraqqiyotiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, uning oldiga yangi talab va vazifalar qo‘yadi. Hozirgi zamon fantexnika inqilobining xarakterli xususiyati uning sanoat bilan birga ijtimoiy hayotning turli sohalari: qishloq xo‘jaligi, transport, aloqa, tibbiyot, ta‘lim, maishiy xizmat kabilarni qamrab olganligidadir.

Zamonaviy madaniyatni texnikaviy, texnika hukmdorligi, dunyoviy-elektron yoki axborot madaniyati deb ataydilar. Bunday munosabat hozirgi madaniyatda fan va texnikaning o‘rni muhimligini ko‘rsatadi. «Zamonaviy» yoki «Yangi» fan antik yoki o‘rta asrlardagi fandan tubdan farq qiladi. Agar, ilgari fan dunyoni asl holda, unga dahlsiz o‘rgangan bo‘lsa, endi esa, fan bilish, yaratish, ixtiro, loyiha tuzish kabi jarayonlarni mujassamlashtirib «inson idroki yordamida hal bo‘ladigan muammolarga e‘tiborini jalb qilmoqda». Hozirgi fanning jo‘shqin qiyofasi mana shundan iborat. Haqiqatni anglashga urinish o‘rniga insonning qiziqish va ehtiyojlari mos keluvchi aniq imkoniyatlarni hisobga olish harakati ustun bo‘lmoqda.

Fan va madaniyatdagi yangi yo‘nalish shakllanishining boshlanishi Uyg‘onish davri bilan bog‘liq. (XIV-XVI asrlar). Uyg‘onish-Evropa madaniyati taraqqiyotidagi muhim davr bo‘lib, davriy jihatdan o‘rta asrlarga mansub. Biroq, bu davr mutlaqo yangi madaniyat bosqichini ochdi. Shaharlar ko‘payishi, Evropada ichki va tashqi savdoning vujudga kelishi, hunarmandchilikning rivojlanishi Evropa madaniyatida yangi yo‘nalishlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Qisqa vaqt ichida o‘rta asrlar jamiyatida moddiy madaniyat va texnologiyalar o‘zgarib ko‘plab muhim ilmiy kashfiyotlar qilindi. Buyuk

geografik kashfiyotlar diniy «dunyo qiyofasini» o'zgartirdi, aqliy va iqtisodiy hududni kengaytirib jahon savdosini vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Antik davr merosini o'rganish yangi falsafiy yo'nalishlar paydo bo'lishiga turtki bo'lib inson va tabiatning o'zaro munosabatlarida mutlaqo o'zgacha andoza shakllandi.

Jamiyatdagi shaharliklar orqasida «gumanizm» deb nomlanuvchi yangi g'oya shakllandi. Bu nom inson haqidagi yangi dunyoviy fandan (studia humanitatis) kelib chiqqan bo'lib, ilgari «ilohiyat haqidagi fanni» (studio divinus) asta-sekin siqib chiqardi. Insonparvarlik g'oyasi quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Tabiat qonunlarini ->tabiiy-muvofiq» tamoyili asosida tushuntirishga asoslanish;
2. Insonni muammolar markazi qilib olish (antroposentrizm) – insonga tabiatning toji sifatida qarash;
3. Aqliy tafakkur (Rasionalizm)- inson idrok va zakovat orqali atrof muhitni, o'z-o'zini biladi deb hisoblash;

Inson nimasi bilan erdagi boshqa barcha narsalardan farq qilib xudoga yaqinlasha oladi, inson qanday fazilatlarga ega? Insonparvarlik g'oyalarning rivojlanishi dunyo va insonning diniy konsepsiyasi buzilishiga va XVIII asrda inson shaxsining o'zini qadrlash haqidagi ta'limot paydo bo'lishiga olib keldi. Gumanistlar o'z ta'limotining ishonch mezoni deb empirik-tajriba va rasionallikni hisobladi. Bu xulosa ularni cherkovni Reformasiya qilish (M. Lyuter, J. Kalvin), utopik sosializm (T. Mor, T. Kampanella) va ijtimoiy pragmatizm (N. Makkiavelli) kabi g'oyalarni nazariy asoslashga olib keldi.

Uyg'onish davri gumanistlari dunyo va inson paydo bo'lishidagi ilohiy g'oyalarni butunlay inkor qilmadi, balki olam doimiy va qat'iy qonunlarga muvofiq ravishda bunyodga kelishini tasdiqladilar. Idrok insonga shuning uchun berilganki, idrok yordamida inson bu qonunlarni tushunib o'z jamiyatlarini tuzishlarida qo'llashi erda baxtning qaror topishiga garov bo'lib oxiratini ham obod qilishlari mumkin. Inson tabiat qonunlariga mos ravishda

rivojlanuvchi tabiatan aqlli mavjudot hisoblanib, nafaqat moddiy dunyo markazida turadi, u shuningdek, badiiy tushunish va tasvirlash ob'ektining asosi hamdir.

Antroposentrizm, rasionalizm, ssientizm Uyg'onish davri madaniyati yaratgan asosiy qadriyatlar keyingi asrlar Evropa madaniyati asosini belgiladi. Uning keng rivojlanishi natijasida XVII asrda «ilmiy inqilob», XVIII asrda Ma'rifatparvarlik g'oyalarining tarqalishi va sanoat inqilobi boshlanishiga, nihoyat, XIX-XX asrlar davomida madaniyatning klassik texnikaviy shaklidagi yutuqlarga olib keldi.

XVII asrda fan Evropaliklar hayotiga, jamiyat ishlab chiqarishining barcha tizimlarini rivojlantirish va me'yorida faoliyat ko'rsatishning tabiiy va zaruriy sharti bo'lib maxsus ijtimoiy institut sifatida jadal kirib keldi. Davlat bu turdagi faoliyatning barcha qiyinchiliklarini o'zining zimmasiga oldi. XVII asrda ilmiy inqilob matematika va mexanikada sodir bo'lib, aniq fanning ikki yo'nalishi, ya'ni, aksiomatik va tajribaviy faoliyatlar birlashdi. Zamonaviy fanda eksperiment (tajriba) bilishning usuli va quroli sifatida nazariy fanning antik va o'rta asrlar shaklida tubdan farq qiladi. Eksperimentga tayanuvchi olim antik davr donishmand-faylasufi yoki o'rta asrlardagi ilohiyotshunosdan farqli olamga mutlaqo boshqacha munosabatni o'ziga tanladi. U sodir bo'layotgan hodisalarni kuzatish va mushohada qilishdan tabiatni ehtiyojiga mos tarzda o'zgartiruvchiga aylandi va o'zining sirlarini namoyon qildi.

Fanning shakllanishi va sekin-asta jamiyat hayotiga muhim asos bo'lib kirishi yangi davr kishisining turmush tarzi, fikr yo'sini, tafovutli qiyofasi sifatida rasionalizmning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Rasionalizmning keng ko'lamda namoyon bo'lishi XVIII asrdagi ma'rifatparvarlik harakati bilan bog'liq. Barcha baxtsizlik va nohaqlikdan insoniyatning aziyat chekishi bilimsizlikdan ekanligiga, faqat ma'rifatli xalq va uning hukmdori «Ozodlik, Tenglik, Qardoshlikni» o'rnatishga ma'rifatparvarlar ishonganlar. Ma'rifatparvarlar vakili D. Didro va D. Alamber «Fan, san'at va hunarmandchilik ensiklopediyasi»ni nashr qilishi katta madaniyat yutug'i

bo‘ldi. «Ensiklopediya» nafaqat insoniyatning muhimi ilmiy yutuqlarini tartibga soldi, balki yangi madaniy qadriyatlar tizimini ham tasdiqladi.

Ma‘rifatparvarlarning rasionalistik yo‘nalishi XVIII asrdagi ishlab chiqarishni tashkil qilish, davlatning ichki va tashqi siyosati, huquq institutlari va siyosiy partiyalarning shakllanishi, san‘at taraqqiyotida ko‘plab tamoyillarni belgilab berdi. Ma‘rifatparvarlar Buyuk Fransuz inqilobining ideologlari hisoblanib, Uyg‘onish davri gumanistlari boshlab bergan madaniy qadriyatlarni ulug‘lash jarayonini nihoyasiga etkazdi. XVIII asrda ilmiy bilim jamiyat ongini butunlay yangi sifat darajasigi ko‘tardi. Fan insonning ma‘naviy hayotiga, chuqur kirib borib uning madaniyatiga mazmun bag‘ishladi. Kishilarning - tabaqaviy, milliy-irqiy yoki boshqa farqlaridan qat‘iy nazar barcha uchun bir xil mohiyat kasb etdi.

Evropa va Shimoliy Amerikaning ko‘plab mamlakatlarida XIX asrning o‘rtalarida industrilashtirish yoki sanoat burilishi nihoyasiga etdi. **Rasionalizm va utilitarizm** (manfaatparastlik) ning madaniyatdagi belgilovchilik o‘rni fan va texnika taraqqiyotiga yangi turtki berdi. Oddiy to‘quv dastgohi «Jenni» dan J. Uattning bug‘ mashinasi (1784 yil) va R. Fultonning bug‘ kemasi, Stefensonning parovozidan (1814 yil) birinchi er osti temir yo‘liga (1863 yil) o‘tilishi injenerlik fikrining o‘shini ko‘rsatdi. Bug‘ va elektrlashtirish, telefon va telegraf davri, astronomiya, geologiya, biologiya, ximiya sohalarida ajoyib kashfiyotlar bo‘lgan vaqt insoniyat madaniyatini yangi bosqichga ko‘tardi. P. Sorokinning xulosasi bilan aytganda «faqat birgina XIX asrdagi kashfiyot va yangiliklarning o‘zi oldingi asrlardagi kashfiyotlarning hammasini jamlagandan ham ko‘pdir».^[1] Xususan, bu asrdan 8527 ta kashfiyot makon, zamon va materiya ustidan texnika hukmronligining cheksiz o‘sganligidan dalolatdir. Ispan faylasufi X. Ortegi-i Gassetning yozishicha: «Biz haqiqatdan ham XIX - asrda ro‘y bergan inson taqdiridagi radikal o‘zgarishlar oldida turibmiz. Zamonaviy inson uchun ham jismonan, ham ijtimoiy jihatdan mutlaqo yangi manzara, yangi faoliyat yaratildi. Bu yangi dunyoning qiyofasini uchta muhim

jihat belgilaydi. Bu demokratiya, eksperimental fan va industrializasiya. Ikkinchi va uchinchi jihatlarni «texnika» nomi bilan umumlashtirish mumkin»^[2].

Sivilizasiyaning o'sishi dastlab makon va zamonga xos kechdi: insonning ma'naviy dunyosi o'tmishning yangi xududi va yangi «qatlami» ni o'zlashtira boshladi. Bilishning maydoni chuqurlashdi va kengaydi. biroq, shu bilan birga zamon va makonni enguvchi yangi usullar ham paydo bo'ldi: inson yangi texnika vositasida ulkan fazoviy vaqtni qisqa muddatda bosib o'tib, er yuzining xoxlagan joyida bo'lishi mumkin. Dunyo yangi qiyofa kasb etdi.

XIX asrda texnosentrik dunyoqarash keng tarqalib, kishilar o'z hayotini ilmiy asosda qurishga urina boshladi. Injenerlik faoliyati tamoyillari tabiat va jamiyat hayotiga keng yoyildi. Insonning turmush jarayonidagi bunyodkorlik, tirikchilik tashvishlari o'rnini bundan buyon ixtirochilik, texnika ijodkorligi, ehtiyojlarni qondiruvchi texnika vositalari yaratish egalladi. Tabiat, inson, madaniyat kabi tushunchalar talqini sezilarli o'zgardi. Tabiat material va energiyaning bitmas-tuganmas manbai, universal omborxonaga aylanib qoldi. hatto, tabiat sirlarini o'ta chuqur anglash ham unga yaqinlashish degani emas, balki, aksincha qandaydir uzoq begonalikni, faqat texnik yondoshuvni bildiradi. Insonning o'z tabiati sirlarini anglashga urinishi shunchalik qarama-qarshi natijalarga olib keladi. XIX asr insonga «koinot sardori», «barcha narsalardan yuqori» yorlig'ini berdi. Inson ko'proq «mexanik agregat», «fizik-kimiyoviy unsurlar majmui», «maymunga turdosh mahluq», «turli mehnat qurollari tayyorlovchi Xomo faber» kabi sifatlar bilan atala boshlandi. Insonning o'zi mexanizm bo'lgani kabi, dunyo ham unga o'xshash ulkan mashina ishlab chiqaruvchi fabrikadir. Insonning o'zi-o'rtacha mehnat unumdorligi o'lchamidagi madaniyat ijodkori. Maqsadga muvofiqlik, risoladachilik, me'yorlik insonni butunlay hayotini belgilab, uni o'rtacha, baravar qilib tenglashtiradi: maqsadlar baravarlashadi, umumhayotiy andoza, turmush tarzi qonuniylashdi, barchaning huquqi tenglashdi, ko'p sonli o'rta sinf shakllandi, misli ko'rilmagan muvaffaqiyatlar ila ozodlikka erishdi, munosabat, did, odatlar andozalashdi. Ommaviy madaniyat, hissiz, shaxssiz madaniyatlar davri keldi.

XIX- asrda texnika taraqqiyoti g'ayriqonuniy ravishda madaniyatning butun rivojini bir xil qolipda o'lchashi jamiyat fikrida iqtisodiy omillarning ahamiyati oshuviga olib keldi. Bu esa olamni texnik o'zlashtirish suratlari sezilarli o'sishiga sabab bo'ldi. Oqibatda taraqqiyotning butunlay va shubhasiz o'sishi jarayonida sivilizasiya butunlay halok bo'lishi mumkin (Y. Xeyzinga). Bu muammolar XX asrda yaqqol ko'zga tashlandi.

XX asrda texnika surati haddan tashqari o'sdi. Keyingi yuz yilda er yuzida sanoat ishlab chiqarishi 50 martadan oshdi, bu o'sishning 4G'5 qismi 1950 yildan keyingi davrga to'g'ri keldi. Haqli ravishda XX asr insoniyat tarixiga ilmiy-texnika inqilobi asri bo'lib kirdi. Insonlarning hozirgi vaqtdagi ta'sir kuchini tabiatning eng beshafqat kuchlari bilan teng qo'yish mumkin. Shuning uchun ham xususan XX asrda texnika muammosi va uning madaniyatdagi o'rniga olimlar o'z e'tiborlarini alohida qaratdilar.

Texnika so'zining o'zi mahorat, san'atni anglatib, ishlab chiqarishga bog'liq yoki bog'liq bo'lmagan faoliyatni amalga oshirish uchun kishilar yaratgan vositalar yig'indisi uni belgilaydi yoki anglatadi. Insonlar jamiyati paydo bo'lishi bilan amalda texnika paydo bo'ldi, dastlab kishining mehnat faoliyatida yordam beruvchi mehnat quroli sifatida, keyin, har xil maqsadlarda ishlatiladigan texnikaning boshqa turlari vujudga keldi. Texnikaning xususiyatlari shundaki:

1. Texnika sun'iy ravishda, kishilar tomonidan tabiatni o'zgartirishi natijasida yaratilib, oqibatda, oldindan yaralgan ideal andozalar moddiylikda mujassamlanadi;

2. Texnikaning ommaviy xususiyati- u avvalo, kishilarning amaliy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, shu ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi;

3. Texnikaning muhim parametrlaridan biri rasionallik hisoblanadi, ma'lum jamiyat doirasida u yoki bu texnika qurilmasini ma'lum qadar tezroq ishlab chiqarishga mo'ljallanadi.

Texnika madaniyatning favqulodda hodisasi sifatida jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatni ta'minlaydi, u ijtimoiy madaniyat jarayonining

ajralmas tarkibiy qismidir. Texnika taraqqiyoti insonning tabiat ustidan hukmronlik qilishida uning imkoniyatlarini kengaytirdi, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarni muqarrar amalga oshiradi. Madaniyatda texnikaning o'rnini xususida turlicha qarashlar mavjud.

Texnodeterministik konsepsiya texnikani har doim insonga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ishonchli asoslaydi. Ilmiy taraqqiyot va texnika yutuqlari insonga ko'plab sirlarni ochib, uni ulkan miqdorda moddiy boylik bilan ta'minlaydi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq barcha muammo va qarama-qarshiliklar, ya'ni texnik vositalarning biosferani halokatga yaqinlashtiruvchi ta'siri axborot aloqa davri deb ataluvchi insoniyat taraqqiyotining keyingi bosqichida ijobiy bartaraf qilinishini ta'kidlaydilar. Texnikani optimistik baholashda texnokratik nazariya katta ahamiyatga ega. Texnokratiya- jamiyatdagi shunday kuchki, u jamiyatning texnik-texnologiya taraqqiyoti istiqboli xususidagi ilmiy bashoratida nufuzli ilmiy xulosalarga tayanadi.

Evropada XVIII-asr oxirlaridanoq texnikaning halokatli ta'siri haqida xabarlar tarqala boshladi. Turli falsafa maktabining vakillari texnika sivilizasiyasi, uning qattiq, «temir sur'ati», beshafqat va axloqsizligini ta'kidlab, hayot, tabiat, insonga xurmatsizligini qattiq tanqid qila boshladilar. Ular jamiyatda texnikaga sig'inish, uni ilohiylashtirish holati sodir bo'layotganiga, texnika zamonaviy sivilizasiyaning ofati bo'lajagiga o'z e'tiborlarini qaratdilar. Texnikaning nazoratsiz taraqqiy etishi ekologik muammolarni tug'dirdi, harbiy sanoat komplekslarining keng rivojlanishiga sabab bo'lib, oqibatda insonni texnikaning ijro qismiga aylantirib qo'yadi.

Agar nazariyotchilarning bir qismi texnikaga pessimistik nazar bilan qarab, an'anaviy jamiyatga qaytishni yagona yo'l deb qarashayotgan bo'lsalar, boshqalari esa texnikaning agressivligi va murosasizligini ta'kidlab, inson bunday sharoitda faqat bitta iloji bo'lgan usul bilan qarshi turishi mumkin, ya'ni kuchi etganicha texnomadaniyatning parchalanishiga yordam berishi kerak, deb hisoblaydilar.

Biroq, barcha muammo texnikaga emas, balki insonning o'ziga bog'liq. Texnika axloqiy jihatdan mustaqil olam emas, uning majmui xususiyatida jamiyatning qadriyat tuzilmasi namoyon bo'ladi. «Texnika-inson» ziddiyatlarining bartaraf qilinishi yangi tipdagi insonning shakllanishiga bog'liq bo'lib, bu madaniyatdagi biosferik tamoyillarini hisobga oluvchi, tabiat va inson munosabatlarini uyg'unlashtirishga harakat qiluvchi madaniyatning bosh muammolarni oqilona hal qilishni ta'minlovchi sifatga ega bo'lgan yangi insondir.

Biosferik tamoyilning asoschilari V.I. Vernadskiy, K.E. Sialkovskiy, A.L. Chijevskiy bo'lib, bu nazariya D. j. Forrestr, D. Medouz, M.V. Mesarovich, E. Pestele, A. Pechchen kabi Rim klubi olimlarining asarlarida takomillashtirildi. Biosferik tamoyil Erning evolyusiyasini umumiy geologik, biogenik, ijtimoiy va madaniy jarayon sifatida qaraydi, planetaning koevolyusiya asosida tabiiy va sun'iy hamkorlikda rivojlanishi zarurligini ko'rsatadi. Buning uchun omma ongida «Hayotga etikaning tan berishi» ni singdirish lozim (A. Shveyser), bunga O. Leopold tomonidan ishlab chiqilgan «aksiologik uchlik» tushunchasi asos bo'lishi mumkin; ya'ni, insonning artof-muhit bilan o'zaro munosabatini quyidagi qadriyat mezonlari belgilashi lozim: butunlik, barqarorlik va go'zal olam.

Insoniyat bu qadriyatlarga amal qilib, sifatli yangi iqtisodiy tip-«Hayot iqtisodini» yaratishga qodir bo'ladi. «Hayot iqtisodi» ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini inkor etmagan holda na ishlab chiqarishda eng yuqori miqdoriy manfaatni, na biror kerakli joyda zarur miqdordagi va zarur sifatdagi boylikni ko'zlab ish tutadi. L. Mamford yozishicha: «Bunday iqtisodiyot har qanday tirik jon, har qanday jamoa uchun zarur bo'lgan xilma-xil boylik va kechinmaga ega bo'lishni taqozo qiladi, negaki tug'ilgandan to o'lgungacha uning individual hayoti shunday o'tsin». Madaniyatdagi biosferik konsepsiya tarafdorlari insoniyat tarixida o'zlarining madaniyat tasnifini tuzib, unda ta'kidlashlaricha insoniyatning ilk bosqichlarida madaniyatning turli hil biogelik ko'rinishlari mavjud bo'lgan, keyinchalik sun'iy ravishda «tabiat ustidan hukumronlik

qilish» shioriga tayangan holda texnogenik madaniyat yaratildi zamonaviy odamlar erdagi ekologik qonunlarga asoslanib turmushi taqozo qiluvchi noogenik madaniyatga o'tadi. Ekologik madaniyat hozirgi zamon sivilizasiyasining ahamiyatga molik belgilaridan biriga aylanib bormoqda 1980 yillardan e'tiboran zamonamiz ilm-fani tobora ekologiyalashmoqada. Dastlabki paytlarda ekologiya hayvonot va o'simlik dunyosining atrof muhit bilan bog'liqlik aloqalarini tadqiq etgan bo'lsa, so'ngiroq bir butun tarzda Erning ekotizmi, biosenezi, biosferani o'rgana boshladi. 1970 yillardan ekologiya jamiyat hayotidagi jarayonlarni o'rganishga kirishdi. Insoniyat jamiyati bilan uni o'rab turgan tabiiy iqlimiy, sosial-madaniy muhitning aloqadorligi muammolarini o'rganuvchi sosial ekologiya shakllandi. Ekologiyaning tabiiy va sosial muhiti inson uning genofondi, odamni bugungi olamga moslashish jarayoni hususiyatlarini tadqiq etuvchi mustaqil tarmog'i «inson ekologiyasi» vujudga keldi.

Tabiiy va sosial, tabiiy va sun'iy jarayonlarning o'zaro ta'sir aloqadorligini optimallashtirishni ekologik madaniyatni boshlanishi» deb hisoblash mumkin. Bu insoniyat tomonidan tabiiy va sun'iy ikki tizimning teng huquqligini tan olishi demakdir. Ayniqsa bu qishloq ho'jalik sohasi uchun o'ta ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon qishloq ho'jaligi uchun mahsuldorlik va tovar ishlab chiqarish hajmi asosiy strategik maqsad emas, gap ekologiya qonuniyatlariga muvofiq tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof muhitni asrashdan iborat. Sanoat ishlab chiqarish uchun ekologik qonunlar tabiat resurslariga tejamkorlik asosida yondoshish imkoniyatini beruvchi texnika va texnologiyani yaratishdangina iborat bo'lmay ayni paytda, insonning mavjudligi va yashash muhiti-biosferani asrash, qayta tiklashdan iboratdir.

XX asr o'rtalaridan fan va texnika taraqqiyoti kuchli axborotlar yig'imini paydo qildi. Ommaviy axborot vositalari (OAV)- matbuot, kino, radio, televidenie, kompyuter aloqasi zamonaviy sosmadaniyat jarayonida salmoqli o'rinni egallay boshladi. OAV yoki buning boshqacha mass media deb nom olgan turi axborot uzatishdagi kanallarning ko'pligi, tezligi va uzoq ishlashi

bilan ulkan hajmdagi axborotlarga ega bo'lmoqda. 1940-50 yillarda G.M. Makmoen asarlarida ommaviy kommunikasiya birinchi marta madaniyatning yangi tipi, va kishilarning ijtimoiy munosabatidagi mutlaqo yangi tip sifatida ta'riflandi.

Uning fikricha bu vosita insonlarning axborot olishdagi raqobat kurashida qudratli kuchga aylanadi.

OAV elektron texnika va yo'ldosh aloqalardan foydalanib, kishilarni ijtimoiy hodisalar va madaniy boyliklarni bir vaqtda idrok qilishga undaydi. G.E. Makmoen ta'kidlaganidek «hammabop va omma yoqtiradigan yangi dunyoviy elektron madaniyati» shakllanmoqda.

Haqiqatdan ham zamonaviy madaniyatning holisona tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ma'naviy madaniyat ko'proq ommaviylik kasb etib bormoqda. Ommaviy madaniyatning qiyofasi quyidagicha:

1.U millati, yoshi, joyi, ijtimoiy xususiyatlarga bog'liq bo'lmagan ommaviy iste'molchilarga ega bo'ladi;

2.Bu madaniyatdagi namunalarni yaratgan jarayonning o'zi ommaviy xususiyat kasb etib, industriyaning mahsus ko'rinishini o'zida namoyon qiladi, ya'ni unda yuz minglab kishilar band bo'lib, ularning «matbuot qiroli», «Buyuk shou tomoshachilari», «kino, TV, estrada yulduzlari» bo'ladi.

Ommaviy madaniyat kishilarni hayotni befarq kuzatuvchi tomoshabinga aylantiradi. o'zlari ham mavjud hayotni go'yo sarob kabi tasavvur qiladilar.

Ortega i Gasset ommaviy madaniyatning ta'sir doirasini tahlil etib, omma o'ziga, shaxsga o'xshamay qolishi, kimki boshqalarga o'xshamasa, shulardek fikrlamasa taxlikada qolishini aytib, «Omna bu yo'riq-yo'nalishsiz oqim bilan suzayotgan odamlar. SHuning uchun ular qobiliyat imkoniyatlari katta bo'lishiga qaramay, hech narsa yaratmaydi. Ommaviy odam axloqdan mahrum, chunki uning mohiyati, ongi burchiga itoatdadir», degan edi.

Ommaviy madaniyat umumiy iste'molchilik ehtiyoji bilan bog'liq. Buning asosida iste'mol talab tovar sifatida xaridorgir bo'lish ma'naviy ehtiyoji yotadi. Oqibatda hozirgi zamon madaniyatidagi ma'naviy qadriyatlar tor doiradagi

ehtiyojlarni qondirish vositasiga aylanadi. Madaniyatning chuqur ma'no-mohiyati, xotira cheksizligi «odatli», «umumiy» qimmatlar bilan, haqiqiy ijod avvaldan ma'lum, mavjud namuna asosidagi «asarlar» yaratish va ishlab chiqarish (kinoseriallar, saez TV va adabiy asarlar) bilan almashinadi. SHaxs o'zining ijodiy qobiliyati milliyatidan ayrilib, tayyor «madaniy mahsulotlar» iste'molchisiga aylanib qoladi. Hususan yoshlar uchun ommaviy madaniyatning xatarli oqibatlarini Prezidentimiz bir necha bor qayd etgan edilar. Jumladan, «Fidokor» gazetasi muhbirining savollariga javoblarida: «Dunyoda bir qarashda beozor, siyosatdan holi bo'lib tuyulgan shunday mafkuraviy ta'sir vositalari ham borki, ularga kunda ko'pda etarlicha e'tibor beravermaymiz», deb keyingi yillarda ko'plab namoyish, etilayotgan jangarlik filmlar, yalang'och asarlar yoshlar ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligini, ular insonni o'zligidan, tarixidan, madaniyatidan judo etishga qaratilganligini ta'kidlab,... har qanday kasallikni oldini olish uchun avvalo kishi organizmida unga qarshi immunitet hosil qilinadi. Biz ham farzandlarimiz yuragida ona Vatanga, boy tariximizga, ota-bobolarimizning muqaddas diniga sog'lom munosabatni qaror topdirishimiz, ta'bir joiz bo'lsa, **mafkuraviy immunitetni** kuchaytirishimiz zarur», deb ko'rsatadi.

Назорат саволлари:

1. Жадидларнинг Туркистон халқлари маънавий онгига кўрсатган таъсири?
2. Жадидлар ва ҳозирги замон.
3. Жадидларнинг табиий фанлар ривожига кўшган ҳиссаси?
4. Жадидлар фаолиятига бугунги кун талқини?

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1--Мавзу: Фаннинг ривожланиши. Қадимги Шарқ мамлакатларида дастлабки илмий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти Таняч сўзлар.

Фан ҳақида тушунча. Фан билан саъят, дин, ахлоқ ўртасидаги муносабат. Мифология, Натурфилософия тушунчаси ҳақида. Қадимги замон мутафаккирларининг дунё ҳақидаги қарашлари. Фаннинг ривожланишида университетларнинг роли. Фан объекти. Фанларнинг умумий классификацияси. Фан системаси. Дунёқарашнинг шакллари. Мифологик дунёқараш. Диний дунёқараш элементлари. Фалсафий дунёқарашнинг мукамаллиги.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

14. Абдулла Аъзам, «Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши». «Тафаккур» журнали, 4-сон, 1999й.
15. Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. Ўзбекистон, «Ўрта ва олий мактаб» давлат нашриёти. Т.1964.
16. Асқаров А., таҳрири остида, Ўзбекистон тарихи, 1-жилд. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Фан нашриёти». Т.1992.
17. Аверьянов А.П. Янги тарих, Ўрта мактабнинг 9-синфи учун дарслик, Т. «Ўқитувчи».1989.
18. Фалсафа, ўқув қўлланмаси. Э.Ю.Юсупов таҳрири остида. «Шарқ» нашрети матбаа концерни бош таҳририяти, Т.1999.
19. Чекрасова Е.А., Редер Д.Г. «Қадимги дунё тарихи».1-қисм. «Ўқитувчи» шакриёти. Т.1974.
20. Хайруллаев М.М. таҳрири остида, «Буюк сиймолар, алломалар». 1-2 китоб. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Т.1996.
21. Фураев В.К. Таҳрир остида, Энг янги тарих (1939-1988). Ўрта мактабнинг 11-синфи учун дарслик.Т. «Ўқитувчи».1990.
22. Ўзбек Совет энциклопедияси. 11-том. 500-501 бетлар, Т.1978й.
23. Ўзбек Совет энциклопедияси. 9-том. 277-279 бетлар. Т.1977.

2-Мавзу: Антик давр грек ва рим муаллифлари асарларининг араб тилига таржима этилиши. Антик давр олимлари. Геродотнинг “Тарих” китоби ва унинг қадимги дунё тарихини ўрганишдаги аҳамияти. Мусулмон Уйғониш даврининг ўзига хос хусусиятлари

1. Марказий Осиёда илм-фанга асос солиниши
2. Бухоро ва Хоразм маданият маркази
3. IX-XII асрлардаги Марказий Осиё илм-фанининг дунё мамлакатларига таъсири.
4. Маъмун академияси

Таняч сўзлар.

Ибн Сино, Беруний, Абу Бакр Муҳаммад ибн Закария Розий, ал Бухорий, ал Жўзжоний Нишопурий, Хуросоний, Ахмад Насавий, тарихчилар Наршахий, Баламий, географлар Масъудий, Истахрий, Макдисий, Жайхоний каби буюк олимлар, Осор- ул боқия, Бухоро ва Хоразм маданият маркази.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. Хиванинг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқи. // Халқ сўзи. 1997 йил 22 октябр.
2. Абу-Райхан Муҳаммед ибн ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минерология) / Пер. Беленицкого А.М., статьи, примеч. Беленицкого А.М. и Леммлейла Г.Г. М: Изд-во АН СССР, 1963.
3. Абу Райхан Беруни. Фармакогнозия в медицине / Иссл., перев., примеч. и указ. Каримова У.И. Избранные произведения в 7 т. - Ташкент: Фан, 1974. Т. 4. Абу Али Ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисоалари / Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тўзувчи Э. Талабов. - Тошкент: Фан, 1978.
4. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Т., 1991
5. Аҳмедов А. Математика ва астрономия / Хоразм Маъмун академияси. - Тошкент: Фан, 2005.
6. Аҳмедов А. Тарих / Хоразм Маъмун академияси. - Тошкент: Фан, 2005.
7. Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992
8. Баёнӣ. Шажарайи Хоразмшоҳий. - Т.: Камалак, 1991
9. Баходиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. - Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
10. Билалов Г.М. Из истории культуры и просвещения в Хорезме. - Ургенч, 1957
11. Бўриев О. География / Хоразм Маъмун академияси. - Тошкент: Фан, 2005.

3-Мавзу: Илк ўрта асрларда Европада фаннинг аҳволи. Болонье, Париж, Оксфорд, Прага, Краков университетлари.

Таянч сўзлар:

Уйғониш давридаги буюк географик кашфиётлар. Ернинг шарсимон эканлигининг исботланиши. Леонард да Винчи буюк расом, машхур математик, механик. Урта аср фанининг жахон фанига кушган хиссаси хақида.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Абдулла Аъзам, «Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши». «Тафаккур» журнали, 4-сон, 1999й.
2. Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. Ўзбекистон, «Ўрта ва олий мактаб» давлат нашриёти. Т.1964.
3. Асқаров А., таҳрири остида, Ўзбекистон тарихи, 1-жилд. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Фан нашриёти». Т.1992.
4. Аверьянов А.П. Янги тарих, Ўрта мактабнинг 9-синфи учун дарслик, Т. «Ўқитувчи».1989.
5. Фалсафа, ўқув кўлланмаси. Э.Ю.Юсупов таҳрири остида. «Шарқ» нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти, Т.1999.
6. Чекрасова Е.А., Редер Д.Г. «Қадимги дунё тарихи».1-қисм. «Ўқитувчи» шакриёти. Т.1974.
7. Хайруллаев М.М. таҳрири остида, «Буюк сиймолар, алломалар». 1-2 китоб. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Т.1996.
8. Фураев В.К. Таҳрир остида, Энг янги тарих (1939-1988). Ўрта мактабнинг 11-синфи учун дарслик.Т. «Ўқитувчи».1990.
9. Ўзбек Совет энциклопедияси. 11-том. 500-501 бетлар, Т.1978й.
10. Ўзбек Совет энциклопедияси. 9-том. 277-279 бетлар. Т.1977.

4-Мавзу: Илмий-техника тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари. Андроид технологиялар. Тарихий тадқиқотларда GPS ва GIS технологияларининг ўрни. Нанотехнологиялар.

3. Таянч сўзлар:

Европанинг илғор мамлакатлари ва АҚШдаги саноат революцияси даврида техника янгиликлари. Машиносизликнинг ривожланиши. Кончилик ва металлургиянинг ривожланиши. Химия соҳаси. Транспорт техникасининг ривожланиши. Сув транспорти Буғ кучи билан юрадиган кемалар. Қишлоқ хўжалиги техникаси. Темир йўл транспорти. Алоқа техника. Харбий техника. Полиграфия ва қоғознинг кашф этилиши. Физика, механика, астрономия, математика, химия, биология ва бошқалар фанлар эришган ютуқлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Абдулла Аъзам, «Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши». «Тафаккур» журнали, 4-сон, 1999й.
2. Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. Ўзбекистон, «Ўрта ва олий мактаб» давлат нашриёти. Т.1964.
3. Асқаров А., таҳрири остида, Ўзбекистон тарихи, 1-жилд. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Фан нашриёти». Т.1992.

4. Аверьянов А.П. Янги тарих, Ўрта мактабнинг 9-синфи учун дарслик, Т. «Ўқитувчи».1989.
5. Фалсафа, ўқув қўлланмаси. Э.Ю.Юсупов таҳрири остида. «Шарқ» нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти, Т.1999.
6. Чекрасова Е.А., Редер Д.Г. «Қадимги дунё тарихи».1-қисм. «Ўқитувчи» шакриёти. Т.1974.
7. Хайруллаев М.М. таҳрири остида, «Буюк сиймолар, алломалар». 1-2 китоб. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Т.1996.
8. Фураев В.К. Таҳрир остида, Энг янги тарих (1939-1988). Ўрта мактабнинг 11-синфи учун дарслик.Т. «Ўқитувчи».1990.
9. Ўзбек Совет энциклопедияси. 11-том. 500-501 бетлар, Т.1978й. Ўзбек Совет энциклопедияси. 9-том. 277-279 бетлар. Т.1977.

Кўчма машғулот.

1-Мавзу: XX асрда фан ва техниканинг ягона тизимга айланиши. XXI асрдаги муҳим илмий кашфиётлар. Интернет ва унинг фан оламига кириб келиши. (Ўзбекистон миллий университети, Ўзбекистон Республикаси ФА, Тарих институти).

1. XX асрнинг энг муҳим ютуқлари.
2. XX асрда фан – техника тараққиёти босқичлари.
3. XX аср ўрталарида илмий- техника инқилобининг бошланиши.

Таянч сўзлар ва иборалар:

ХУП асрнинг бошлари XIX асрнинг иккинчи ярми оралиғида табиий фанлар ютуғи асосида фундаментал фанлар шакллана борди. ХУII-XIX асрларда табиатшунослик ва техника тараққиёти ҳақида. XIX аср фан техника тараққиётидаги кашфиётлар ва ютуқлар. XIX асрда буғ двигателарининг кашф қилиниши. Галилео Галелей, Ренни Декарт, Фрэнсис Бэконларнинг фан техника тараққиётидаги ўрни.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Абдулла Аъзам, «Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши». «Тафаккур» журнали, 4-сон,1999й.
2. Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. Ўзбекистон, «Ўрта ва олий мактаб» давлат нашриёти. Т.1964.
3. Асқаров А., таҳрири остида, Ўзбекистон тарихи, 1-жилд. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Фан нашриёти». Т.1992.
4. Аверьянов А.П. Янги тарих, Ўрта мактабнинг 9-синфи учун дарслик, Т. «Ўқитувчи».1989.
5. Фалсафа, ўқув қўлланмаси. Э.Ю.Юсупов таҳрири остида. «Шарқ» нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти, Т.1999.

6. Чекрасова Е.А., Редер Д.Г. «Қадимги дунè тарихи».1-қисм. «Ўқитувчи» шакриёти. Т.1974.
7. Хайруллаев М.М. таҳрири остида, «Буюк сиймолар, алломалар». 1-2 китоб. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Т.1996.
8. Фураев В.К. Таҳрир остида, Энг янги тарих (1939-1988). Ўрта мактабнинг 11-синфи учун дарслик.Т. «Ўқитувчи».1990.
9. Ўзбек Совет энциклопедияси. 11-том. 500-501 бетлар, Т.1978й.
10. Ўзбек Совет энциклопедияси. 9-том. 277-279 бетлар. Т.1977.
11. Янги тарих 1 Том. Б.Ф.Поршнев, С.Д.Сказкин, Е.Б.Черняк 1967 й. Т.
12. Янги тарих 2 Том. И.С.Галкин, Н.А.Ерофеев, М.И.Михайлов, А.Л.Норочницкий, Ф.В.Подёмник. Т.1960 й.
13. Янги тарих 3 Том. И.С.Галкин, Н.Е.Застенкер, В.М.Хвостов.Т.1960 й.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

Кейс-методини амалга ошириш босқичлари:

Кейс 1

“Янги даврда Европада илмиё кашфиётларнинг Фан-техника тараққиёти тизимига таъсирини асослаб беринг?

Мазкур кейс ролли ўйин кўринишида амалга оширилади. Ролли ўйин методининг асосий мақсади тингловчиларни фақат тинглаши эмас, балки билимларни ўзлаштиришда бевосита иштирокини таъминлаш орқали таълим жараёни самарадорлигини оширишга қаратилган. Ўйин ҳар хил муаммоларни ҳал этишдаги имитацион фаолиятларни тузиш учун энг қулай асос ҳисобланади.

(Таълим жараёнида ролли ўйинлардан фойдаланиш тингловчиларни фаол позицияга эга бўлиши, масала моҳиятини англаш ва унга тезкор муносабат билдиришни тақозо этади. Ролли ўйинда иштирокчилар

фаолияти ўйин комплексидан стимул олади. Иштирокчилар ўйин давомида вазиятни таҳлил қилишади. Бунинг учун уларга ҳеч ким ёрдам бермайди. Ўзларини бошқариш ва уюштиришлари орқали натижаларга эришадилар. Иштирокчилар мураккаб вазиятлар билан боғлиқ ўйин мақсадларига шахсий ҳаракатлари орқали эришадилар ва хулосаларни ўзлари қабул қиладилар. Ролли ўйинлар иштирокчиларда шахслараро муомала малакасини шакллантиради. Ролли ўйин бошқа ўйинлардан фарқли мақсади жамоавий ёки индивидуал қарор қабул қилишга ва муаммоларни ечимини дебат орқали топшига асосланади)

Тренинг мақсади: тарих фанини ўқитишнинг замонавий технологиялари бугунги ҳолати, муаммолари ва истиқбол масалалари ҳақида тушунчага эга бўлиш ҳамда уларни ҳал этиш чораларини рол вазифасидан келиб чиққан ҳолда индивидуал ва жамоавий ҳолда излаш.

Машғулотни ўтказиш тартиби: Иштирокчилар “SJ”, “MM”, “P” ва “G” белгилар тушурилган жетонларни танлаб 4та гуруҳга бўлинадилар. Шундан сўнг тренер бу тимсоллар нимани аниқлаши ва унинг соҳиблари қандай ролни бажаришлари кераклиги ҳақида тушунча беради. “G” – давлат ва жамоа раҳбарлари белгиси, “MM” - Масс медиа, ОАВлари ходимлари белгиси, “SJ” – тарих педагогикаси вакиллари, блогерлар ва “P” – жамоатчилик ҳисобланади. Тренинг шартлари тушунтирилади. Шундан сўнг қисқа видеокейс намоёйиш этилади. Гуруҳ аъзолари ролга киришишлари учун уларга А3 форматда қоғоз берилади ва ҳар бир гуруҳ ўз мавқеига кўра кўтарилган масала бўйича амалга оширадиган вазифаларини ёзиб чиқади. Мазкур ишга 10-15 дақиқа вақт ажратилади. Шундан сўнг гуруҳларнинг тақдимот иши амалга оширилади.

Тренинг давомида гуруҳ аъзолари муқобил гуруҳга уларнинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда саволлар ёки эътирозлар билан муурожаат қилишлари мумкин. Бу ҳар бир иштирокчининг фаол қатнашувини таъминлайди, яқка тартибдаги фаолиятини белгилайди. Мазкур стереотип қарашларга ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш, асослаш гуруҳ аъзоларидан талаб қилинади. Тренинг якунида унинг натижалари хусусида фикр алмашилинади. Ва масала ечими борасида аниқ тўхтамга келинади.

Қўлланадиган воситалар: экран, қоғоз, фломастер, маркер.

Кейс 2

Тингловчилар эътиборига расм ҳавола этилади, унда акс этган муаммони тарихий материал сифатида жамоатчилик эътиборига олиб чиқиш учун бир қатор саволлар бўйича суриштирув ишлари олиб бориш,

сарлавҳа топиш ва воқеа давоми сифатида оригинал ечим ва хулоса қилиш вазифаси юклатилади.

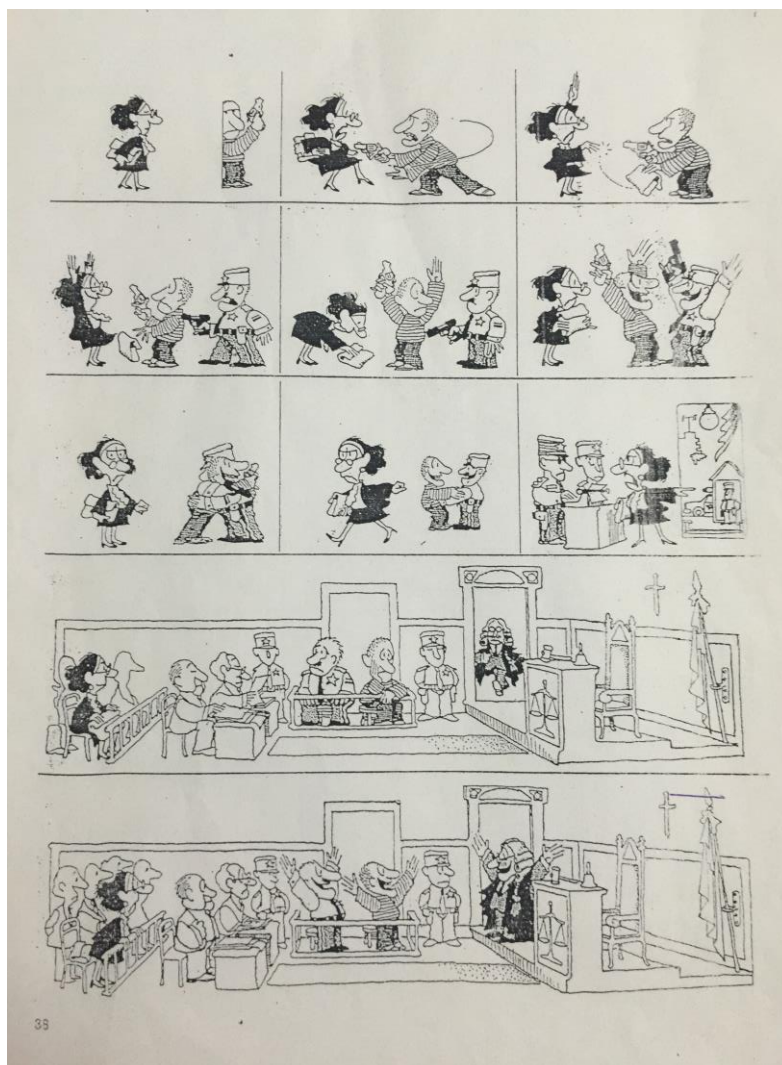
1. Бу қандай ҳолат? (вазият тушунтирилади)

2. Нима сабабдан бу ҳолат юз берди? (Бир неча сабаблар кўрсатилади)

2. Бу каби ҳолатлар олди олинмаса қандай оқибатларга олиб келиши мумкин? (Бир неча асосли фикрлар билдирилади)

3. Унга қарши қандай чоралар кўриш керак? (Бир қатор ҳал этиш чоралари билдирилади).

4. Хулоса қандай бўлади?

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН МАВЗУЛАР

1. Абадият ва вақт тўғрисидаги ўрта аср тушунчалари.
2. Августин ва унинг таълимотида христиан дининг таъсири.
3. Авлиё Августин ва унинг асари.
4. Антик даврда инсонпарварлик. Субстанционаллик.
5. Антик онгда табиат ва тарих антитезаси.
6. Баркамол инсонни шакллантиришда тарихнинг тутган ўрни.

7. Ватанпарварлик ғояси ва тарих. Тарих ва маънавият.
8. Г.Ф.В.Гегель асари.
9. Д.Г.Нибур, Т.Моммзен, Л.Ранкенинг асари.
10. Д.Дидро ва Д.Алабер энциклопедиясида тарихий фикр.
11. Д.Локк, Ж.Беркли, Д.Юмнинг асари мохияти.
12. Дж.Вико – тарихнинг цикли ривожланиш назарияси.
13. Дунё ва инсоннинг ўрта асрлардаги тушунчалари (кўринишлари).
14. Дунёвий тафаккур ва миллий хавфсизлик.
15. И.Г.Гердер асари мохияти.
16. Ибн Халдун ва унинг ижтимоий тараққиёт назарияси.
17. Инсонпарварлик ғояси ва тарих. Миллий ва умуминсоний қадриятлар.
18. Картезиан тарихшунослиги. Антикартезионлик.
19. Корнелий Тацит асари мазмуни.
20. Куръон бўйича дунёқараш. Ислом тарих теологиясининг тавсифий хусусиятлари
21. Куръонда коинот, ер, табиат тўғрисида.
22. Локал цивилизацияларнинг тарихий концепциялари. О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин асари мохияти.
23. Муқаддас тарих ва дунёвий тарих.
24. Н.Бердяев асаримазмуни.
25. Н.Макиавелли асари мохияти.
26. Неопротестант тарих фалсафаси. Р.Нибур, П.Тиллихнинг асари мазмуни.
27. Неотомистик тарих фалсафаси. Ф.Маритен, Шарденнинг асари мазмуни.
28. Позитивизм. О.Конт, Дж.С.Милль, Г.Спенсернинг позитивизм фалсафаси.
29. Постпозитивизм. К.Поппер, А.К. Данто, Х.Фэйнинг тарих фалсафаси.
30. Спектизм ва унинг Августин томонидан инкор қилиниши.
31. Т.Карлейль – тарихда қаҳрамонларга сиғиниш. К.А.Сен – Симоннинг тараққиёт назарияси.
32. Тарих ва рационализм. М.Вебер тарих фалсафаси ва унинг “тушунувчан социологияси”.
33. Тарих тушунчаси. Геродот тарих фалсафаси.
34. Тарихий ва фалсафий меросни ўрганиш масалалари.
35. Тарихий вақтнинг очилиши (кашф қилиниши).
36. Тарихий материализми. Ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари.
37. Тарихий тараққиёт ва эркинлик. Инсоннинг тарихдаги ўрни.
38. Тарихнинг биологик талқини. Л.Н.Гумилевнинг этногенез назарияси.
39. Тарихшуносликдаги вазият. Гносеологик спектизм. Т.Гоббс – “табiiй ҳуқуқ” назарияси.
40. Тит Ливий тарих фалсафаси.
41. Уйғониш даври инсонпарварлиги. Шахс ва жамият.
42. Ўрта аср тарихий билимларининг тузилиши.

43. Ўрта аср тарихшунослигининг тавсифий хислатлари
44. Фаробий ва Беруний тарих фалсафаси.
45. Францияда “Анналлар” мактаби.
46. Фукидид тарих фалсафаси.
47. Христиан тарихшунослигининг тавсифий хислатлари
48. Экзистенционал мазмуни.
49. Юнонистон ҳаёлотида тарихга қарши тенденция.
50. Юнон-рим тарихшунослигининг тавсифий хусусиятлари.

V. ГЛОССАРИЙ

Астрономия (юнонча-осмон) – коинот жисмларини – Қуёш, Ой, галактика, юлдузлар ва сайёраларнинг тузилиши, ҳаракати, таракқиёти, уларнинг тизимларини текширувчи, қисқаси бутун коинот ҳақидаги фандир.

Астрономия инсониятнинг амалий эҳтиёжлари, яъни мавсумий ходисаларни лдиндан айтиш, вақт ҳисоби, Ер сиртидаги нарсалар ўрнини аниқлаш ва бошқа эҳтиёжлари натижасида вужудга келган қадимги фан.

Астрономия – сферик ва амалий астрономия, астрофизика, осмон механикаси, юлдузлар ва галактикалар астрономияси, комогония, космология каби бўлимларга бўлинади. Фалакиёт – астрономия атамасининг Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган номидир.

Астрология (юнонча-мунажжимлик) – мунажжимлик ҳақидаги таълимот, “Илми нужум”. Осмон ёритгичларининг ҳолатига, ўрнига, вазиятига қараб тарихий воқеалар, инсон ва халқларнинг тақдирларини ва келажакни башорат этиш, фол очиш ҳақидаги илм: шарқ мамлакатларида “Илми нужум”, яъни мунажжимлик илми деб аталади.

Бу илм билан шуғулланувчилар мунажжим, раммол деб аталганлар. Қадимги замонларда илми нужум билан қоҳинлар, сарой мунажжимлари, сеҳргарлар фаол шуғулланиб келганлар.

Ўтмишнинг буюк мутафаккирлари – Плиний, Плутарх, Ксенофан, Гиппарх, Посидон, Цицерон, Гиппократ, Коперник, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, пайғамбар Зардушт ва яна бошқа кўпдан-кўп машҳур олимлар, файласуфлар, мутафаккирлар буюк астролог – илми нужум соҳиби ҳам бўлганлар.

Ҳозирги пайтда Шарқ мамлакатларидан ташқари АҚШ, Италия, Франция, Германия, Англия, Япония, Бразилия ва ҳоказо давлатларнинг олийгоҳларида астрономия фани билан бирга астрология ҳам мустақил фан сифатида ўқитилмоқда.

Астрология осмондаги сабабларнинг Ердаги натижалари таъсирини ўрганувчи илм бўлиб, унинг тарихи жуда қадим замонларга бориб тақалади.

Арасту (Аристотель) – қадимги юнон файласуфи ва қомусий олими (384-322). У Фракиядаги Стагира шаҳрида таваллуд топган. 17 ёшида Афлотун (Платон) ташкил қилган академияга кириб, унда йигирма йил давомида таҳсил олади. Кейинчалик олим Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский)нинг тарбияси билан машғул бўлади. У афина шаҳрида лицей ташкил қилади. Бу лицей перипатетик – сайр қилувчи файласуфлар мактаби деб аталади. Арасту кўплаб асарлар ёзган. Уларнинг анчагина қисми бизгача етиб келган.

Афлотун (ПЛАТОН) – ўз фаолиятини шоирликдан бошлаган. Кейинчалик Сукрот (Сократ) ва Арасту (Аристотель) таъсири остида антик даврнинг машҳур файласуфига айланди. У 30 дан ортиқ рисоалар

муаллифидир. “Парменид”, “Давлат”, “Теэтет”, “Пир”, “Федон” ва “Федр”, “Софист”, “Политик”, “Тимей”, “Критил” ва бошқа асарларни ёзган.

Ренессанс (фр. Renaissance-уйғониш) – айнан қадимий мумтоз юнон маданияти, фани фалсафасининг тикланишини ифодалайди – антик даврга хос ҳаётни ҳис этишга яқин, лекин ўрта асрлардаги каби моддий ҳаётни гуноҳ деб ҳисоблаб, ундан воз кечишнинг инкор этилиши, янгича ҳиссиётларнинг ҳаёт нашидасини сезишнинг пайдо бўлиши демакдир.

Йиғоч - масофа ўлчови, 5985 метр, баъзи жойларда 8-9 километрга тенг.

Тош – масофа ўлчови, 8 чақиримга яқин, 8,5 километр атрофидаги масофа.

Чақирим – масофа ўлчови; 1,06 километрга тенг.

Таноб – майдон ўлчови; турли ерларда турлича: бир гектарнинг олтидан биридан то ярим гектаргача бўлган.

Истиғфор – афв, кечирим сўраш, тавба қилиш.

Хурофот – уйдирма, асосиз гаплар.

Маком - ўрин, даража, мартаба.

Ҳамд – мақтовлар, олқишлар.

Порсо – сақланувчи, парҳезгар, ёмон ишлардан тийилувчи, художўй.

Обид – тоат-ибодатни қанда қилмайдиган, художўй, тақводор киши.

АВЕРРОИЗМ - испаниялик (андалўзиялик) машхур мутафаккир Абул Валид Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Рушд (1126-1198) мероси таъсири остида гарбда вужудга келган фалсафий йуналиш. Тарих тақозоси билан Арасту, Фаробий ва Ибн Сино даҳоларига мансуб ғоялар (оламнинг абадийлиги, ақл фаоллиги, детерминизм тамойили), И.Р. томонидан ривожлантирилди ва унинг номи билан гарбда танилди. Париж университети магистри Сигер Брабантскийни (тахм. 1240-1281 ёки 1284) кенг тарқалиб борган аверроизмнинг йирик намояндаси дейиш мумкин. Аллома ўзининг "Оламнинг абадийлиги ҳақида", "Сабабларнинг зарурийлиги ва ўзаро бир-бирига боғлиқлиги ҳақида", "Рухнинг ақллилиги ҳақида" каби асарларида фалсафанинг илоҳиётдан мустақиллиги, оламнинг абадийлиги, табиатда детерминизм тамойилининг ҳукмронлиги, яқка шаҳе руҳининг уткинчи эканлигини эътироф этади. Аверроистик аристотелизм Париж епископи Стефан Темпьер томонидан 1227 йили махсус деқоет билан қораланган.

Аверроизм анъаналари Оксфорд университетида фаолият курсатган Рожер Бэкон (1210-1294) қарашларида ҳам намоён бўлади. Р.Б. математика, тиббиёт ҳуқуқдунбелик, илоҳиёт, фалсафа соҳаларида иш олиб боради. "Катта асар", "Кичик асар", "Учинчи асар" кабилар унинг ижодига мансубдир. Р.Б. уларда схоластикага, эскича фиқолаш тамойилига қарши туради, Арасту ва Ибн Рушд анъаналарини давом эттиради. У Альберт ва Аквинскийга қарши куйидаги эътирозларни билдиради: 1. Утмишнинг буюк файласуфлари сифатида Арасту, Ибн Сино ва Аверроэсни тан олиш мумкин. Лекин схоластлар на юнон тилини, на араб тилини билганлар. 2. Математика илм соҳаларининг асосидир. Лекин схоластлар етарли даражада математикадаг хабардор эмаслар. 3. Схоластлар барча муаммоларни хал э

тишда "Инжил" Арасту, "черков отахонлари" нуфўзига таянадилар. Аслида эса тажриба вакузатувга мурожаат этмоқ зарур.

АЛ-ФАРҒОНИЙ АХМАДИ БН МУҲАММАД (Фарғона водийсид туғилган, тахминан 816 йили вафот этган, таваллуд санаси аниқ эмас) - Ал Хоразмий билан бир вақтда, Бағдоддаги "Байт-ул Ҳикма" илмий марказид илмий ишлар билан шуғулланган. Китоблари Европа Ўрта асрла университетларида астрономиядан асосий дарслик ва кўлланма ҳисобланган. Бу мутафаккирнинг исм-насаби "Ал-Фарғоний" ни лотинчасига "Альфраганус" деб атаганлар. Ал - Фарғоний шу ном билан дунёда машху ва маълумдир.

АЛ - ХОРАЗМИЙ (783-850) - Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий Хоразмда туғилган. Бағдоддаги "Байтул Ҳикма" илмий марказид фаолият курсатган ва у ерда илмий раҳбар бўлиб ишлаган.

АНТРОПОСОФИЯ (юнон, *anthropos* - донишмандлик) инсонни хиссий юкори, жуда таъсирчан мавжудот, яширин рухий кучларнинг эгаси деган мистик таълимот, теософиядаги йуналишлардан бири бўлиб, 1909 йилда ундан тулик, ажралиб чиққан. 1912 йилда олмон оккультисти Р.Штейнер (1861-1925) томонидан "Яширин фан" (1910), "Антропософия тезислари" (1925) китобларида баён қилиб берилган. Коинот марказига шахсий худони куйган ва буддизм ҳамда Шарқ оккультизмизга таянган теософиядан фаркли равишда а., ноортодоксал хусусиятга эга бўлган христиан мистикаси ва Европа идеалистик анъаналарига таянади. (Штейнер антропософияни XX аср гётечилиги деб ҳисоблайди). А. асосида бундан ташқдри пифагорчилик ва олмон натурфалсафаси ҳам мавжуддир.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (юнон. *anthropos* - инсон, *kentron*-марказ). Бу тасаввурга кўра инсон - коинот маркази бўлиб, у одамдаги барча воқеа-ходисалар ўзгаришининг туб максадидир.

АРАСТУ (Аристотель) - қадимги юнон файласуфи ва комусий олими (384-322). У Фракиядаги Стагира шаҳрида таваллуд топган. 17 ёшида Афлотун (Платон) ташкил қилган академияга кириб, унда йигирма йил давомида таҳсил олади. Кейинчалик олим Искандар Зулқдрнайн (Александр Македонский) нинг тарбияси билан машғул бўлади. У Афина шаҳрида лицей ташқилқилади. Бу лицей перипатетик - сайр қилувчи файласуфлар мактаби деб аталади. Арасту кўплаб асарлар ёзган. Уларнинг анчагина қисми бизгача етиб келган.

АФЛОТУН (ПЛАТОН) - ўз фаолиятини шоирликдан бошлаган. Кейинчалик Сукрот (Сократ) ва Арасту (Аристотель) таъсири остида антик даврнинг машхур файласуфига айланди. У 30 дан ортик рисоалар муаллифидир. "Парменид", "Давлат", "Теэтет", "Пир", "Федон", ва "Федр", "Софист", "Политик", "Тимей", "Критил" ва бошқа асарларни ёзган.

БЕРУНИЙ Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад (973 - 1048) - машхур комусий олим ва йирик мутафаккир. Хоразмнинг Қиёт шаҳрида туғилган. Б. илм-фаннинг барча соҳаларида самарали ижод этиб, 162 та

китоб ва рисоалар ёзган деб тахмин қилинади. Шулардан атига 28 таси бизгача етиб келган. Ҳозирги вақтда алломанинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар", "Ҳиндистон", "Геодезия", "Маъданшунослик", "Маъсуд қонуни", "Фармакогнозия", "Мунажжимлик санъатидан бошлангич тушунчалар", унинг Ибн Сино билан савол-жавоблари ва бошқалар турли тилларга таржима қилинди ҳамда нашр этилди.

БИЛИШ - инсон фаолиятининг ижтимоий-тарихий жараёни, объекти воқеаликни инсон онгида акс эттиришга қаратилган маънавий фаолият.

БИЛИШ УСУЛИ - билиш жараёнининг тамойили, қонун-қонидаситалаблар тизими, услуб ва воситаси.

ГУМАНИЗМ - (лотин. "*Humanitas*" - инсонийлик, инсонпарварлик инсон ҳақида ғамхурлик) - инсонни химоя қилишга, унинг ҳуқуқларига қамқоқлик беришни мақсад қилиб олган таълимот. Ушбу маънода Г. тушунчаси Шарқмутафаккирларининг ижодида ҳамўз аксини топган Ренессанс, яъни Уйғониш даврида эса г., янги тафаккурнинг, яъни инсоннинг дунёда тутган ўрни нуктаи назарининг шаклланиши, инсон фаолиятининг (фанда, санъатда, сиёсатда) имкониятлари ва чегаралари туғрисидаги муаммолар билан боғлиқ, тарзда намоён бўлди.

ДУАЛИЗМ (лотин. *duo* - икки) фалсафий таълимот бўлиб, монизм яъни ягоналикни эътироф қилувчи, плюрализм (кўпликни, турли-туманликни эътироф қилувчи) таълимотларга қарши бўлиб, оламнинг ва инсон борлигининг негизини икки мустақил асосдан иборат деб қарайдиган таълимотдир.

ИЛМИЙ ИЗЛАНИШ - илмий тадқиқотнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, янгиликни топишга қаратилган фаолият, янги натижалар олишда давом этиш, янги билим ҳосил қили. Илмий кашфиёт ўзининг натижавий хулосалари билан тафаккурда янги уфқлар очишга хизмат қилади. Илмий изланиш тадқиқотчининг илм даражаси ижодий жасурлиги, қатъият илмий интилишига боғлиқ.

СЎФИЙЛИК (араб "*суф*" - жун) - ислом дини пайдо бўлгандан сўнгунинг доирасида Қуръон ва Ҳадисга мос равишда шаклланган таълимот, III асрнинг Ўрталарида пайдо бўлган. С. мусулмон мамлақатларидаги халқларнинг диний йўналишдаги ижтимоий-фалсафий, маданий-маънавий ҳаётида кенг тарқалган мураккаб ҳамда ички зиддиятларга тула ғоявий оқим.

ФАН - дунё ҳақидаги объектив билимлар системаси: ижтимоий онг шакллари билан бири. Тарихий тараққиёт жараёнида ф. жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучига айланиб боради. Ф. табиат, жамият ва тафаккур ҳақидаги янги билимлар ҳосил қилишдан то уларни татбиқ қилишгача бўлган фаолиятни ўз ичига олади. Киши организми атроф-муҳит, бепоян олам сирлари ва ривожланиш механизмларини ўрганиб, улардан кишилиқ жамиятининг раванқи учун фойдаланиш илм-фаннинг бевосита мақсадидир. Кенг маънода ф.нинг вазифаси - воқеаликни назарий акс эттиришдир.

"БАЙТУЛ ҲИКМА" - донишмандлар уйи.

МУҲАДДИС - ҳадис ёзувчи олим.

САҲИҲ ҲАДИС - ишончли ҳадис.

АБУМУСО АЛ-АШЪАРИ (873-941) - Шарқда каломчилар оқимининг асосчиси Қафқол Шошийнинг устози.

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаёвон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз

малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 21 сентябрдаги “Археологик тадқиқотларни тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги 792-сонли Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 16 апрелдаги “Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-4680-сонли Қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

21. Allison S. (Ed.). History of Europe: Series A: Ancient. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 871 p.

22. Allison S. (Ed.). History of Europe: Series B: Middle ages. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 1243 p.

23. Allison S. (Ed.). History of Europe: Series C: New Era. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 1243 p.

24. Avery P. The Cambridge History of Iran. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 871 p.

25. Bayly S. The Cambridge History of India. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 1093 p.

26. Bose S. The New Cambridge History of Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2 part. 2020. – 2062 p.

27. Brundage A. Going to the Sources: A Guide to Historical Research and Writing. – Oxford: John Wiley & Sons, 2017.

28. Bunch B., Hellemans A. The history of science and technology. – Boston – New York, 2004.

29. Burton A. (Ed.). History of the world from ancient to modern times: Europe. – Cambridge: Harvard University Press, 2019. – 1487 p.

30. Burton A. (Ed.). History of the world from ancient to modern times: Asia. – Cambridge: Harvard University Press, 2019. – 1241 p.

31. Burton A. (Ed.). History of the world from ancient to modern times: Africa. – Cambridge: Harvard University Press, 2019. – 903 p.
32. Burton A. (Ed.). History of the world from ancient to modern times: North and South America. – Cambridge: Harvard University Press, 2019. – 1084 p.
33. Collins R. The Arab Conquest of Spain, 710–797. – Oxford: Blackwell Publishing, 2018.
34. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
35. Grant E. A Source Book in Medieval Science. – Cambridge: Harvard University Press, 2016. – 587 p. (Reprint).
36. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publications. 2015. 183.
37. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publications. 2015. 191.
38. Haskins C. H. Studies in the History of Mediaeval Science. – New York: Frederick Ungar Publishing, 2019. (Reprint).
39. Haskins C. H. The Renaissance of the Twelfth Century. – Cambridge: Harvard University Press, 2018. (Reprint).
40. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon and Schuster, 2017. – 358 p.
41. Mahmudov O. The beginning of the European renaissance // International Journal of Research and Development. 2020. – Vol. 5 (7). Pp. 104-108. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra4787>
42. Makhmudov O.V. The Toledo School – early center of investigation of the works Central Asian scholars in the Europe. – Saarbrucken: Lambert Academic Publishing, 2017. – p. 193.
43. Roberts J.M., Westad O.A. The History of the World. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 1260 p.
44. Sarton G. Introduction to the History of Science. – Vol. 1. From Homer to Omar Khayyam. – Oxford: John Wiley & Sons, 2019. (Reprint).
45. Sarton G. Introduction to the History of Science. – Vol. 2. From Rabbi ben Ezra to Roger Bacon, Parts I-II. – Baltimore: Carnegie Institution of Washington, 2020. (Reprint).
46. Starr F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. – Princeton: Princeton University Press, 2015.
47. Thorndike L. A. History of magic and experimental Science. – New York: Columbia University Press, 2019. – 835 p. (Reprint).
48. Watt W. M. The influence of Islam on medieval Europe. (Islamic Surveys 9). – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. (Reprint).
49. Айдын Ариф оглы А. Хроники мусульманских государств I – VII веков хиджры. – Москва: Умма, 2018. – 448 с.
50. Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т. I. История и историческое сознание. – Т.: Узбекистон, 2008.
51. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.

52. Большаков О. Г. История Халифата. – Т. 4. Апогей и падение арабского Халифата. – Москва: Восточная литература, 2018. – 368 с.
53. Габриэльян С. И. История стран Азии и Африки в новое время. – Ташкент, 2012.
54. Гулобод Қудратуллох қизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.
55. Европа мамлакалари ва АҚШ 1640–1918 йилларда. / А.Холлиев тахрири остида. – Тошкент: Университет, 2010.
56. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.
57. История новейшего времени стран Европы и Америки в 1918 – 1945 гг. / под ред. Н.А.Родригес. – Москва, 2014.
58. История новейшего времени стран Европы и Америки в 1945 – 2000 гг. / под ред. Е.Языкова. – Москва: Наука, 2015.
59. История новейшего времени стран Европы и Америки в 1945 – 2000 гг. II часть / под ред. Н.А.Родригес. – Москва: Наука, 2014.
60. История средних веков. / под ред. С.П.Карпова. – 1-2 ч. – Москва: МГУ, 2018.
61. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.
62. Йегер О. Всемирной истории. Том 1. Древний мир. – М.: Directmedia, 2020. – 1044 с.
63. Йегер О. Всемирной истории. Том 2. Средние века. – М.: Directmedia, 2020. – 905 с.
64. Йегер О. Всемирной истории. Том 3. Новая история. – М.: Directmedia, 2020. – 809 с.
65. Йегер О. Всемирной истории. Том 4. Новейшая история. – М.: Directmedia, 2020. – 878 с.
66. Казакова В.Н. История средних веков. – Москва: Litres, 2018.
67. Лученкова Е., Мядель А. История науки и техники. – М.: Litres, 2017. – 431 с.
68. Моммзен Т. История Рима. – М.: Litres, 2020. – 591 с.
69. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.
70. Немировский А., Никишин В., Ладынин И., Новиков С. История древнего мира. Восток, Греция, Рим. – М.: Litres, 2020. – 786 с.
71. Проблемы истории и междисциплинарного синтеза. – М.: Litres, 2019. – 561 с.
72. Ртвеладзе Э.В. История государственности Узбекистана. – Тошкент: Узбекистан, 2009.
73. Русина Ю.А. Методология источниковедения. – Екатеринбург, 2015.

74. Усмонов Б.Ш., Ҳабибуллаев Р.А. Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. Т.: “Tafakkur” нашриёти, 2020 й. 120 бет.

75. Ханников А. Техника: от древности до наших дней. – М.: Litres, 2020. – 384 с.

76. Шейпак А. История науки и техники. – М.: Litres, 2020. – 513 с.

IV. Интернет сайтлар

77. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги: www.edu.uz.

78. Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz

79. [www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz)

80. Открытое образование. <https://openedu.ru/>

81. <https://www.ucl.ac.uk/ioe/courses/graduate-taught/mathematics-education-ma>

82. <https://www.onlinestudies.com/Courses/Mathematics/Europe/>

83. <https://online-learning.harvard.edu/catalog?keywords=mathematics&op=Search>

84. <https://www.msu.ru/en/projects/proekt-vernadskiy/news/math-teachers-advanced-training.html>

85. <https://english.spbu.ru/education/graduate/master-in-english/90-program-master/2455-advanced-mathematics>